

ที่ระลึกเนื่องวันพระราชทานเพลิงศพ

ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์
(ม.ล.นภา ชุมสาย)

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๑๙

เนื่องในโอกาสพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาสในวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๑๕

เจ้าภาพขอกราบขอบพระคุณท่านที่เคารพที่กรุณามาเยี่ยมระหว่างป่วย มารดน้ำศพ ฟังสวดพระอภิธรรมและมาเป็นเกียรติในวันบรรจุศพ ตลอดจนพระราชทานเพลิงศพในวันนี้

เจ้าภาพ

ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์

(ม.ล. นภา ชุมสาย)

ชาตะ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘

มรณะ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๕

ประวัติของศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์
(ร.ด. กิตติมศักดิ์)

ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ (ม.ล. นภา ชุมสาย) เกิดเมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ (รศ. ๑๑๔) ที่ตำบลประตูสำราญราษฎร์ อำเภอพระนคร จังหวัดพระนคร เป็นบุตรของ~~หลวง~~พระพินิจราชทัณฑ์ (ม.ร.ว. จันทร์ ชุมสาย) และนางพินิจราชทัณฑ์ (เชื้อ ชุมสาย) มีน้องร่วมบิดามารดา ๑ คน คือ

ม.ล. อุทัยวรรณ ชุมสาย (ถึงแก่กรรม)

ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ได้สมรสกับ ม.ล. สวาสดิ์ ศิริวงศ์ และมีบุตรธิดาด้วยกัน ๘ คน คือ

๑. นายปราโมทย์ ชุมสาย ณ อยุธยา (ถึงแก่กรรม)
๒. นายทวีวงศ์ ชุมสาย ณ อยุธยา
๓. นางไพเราะ กฐินะเสถียร
๔. นางแพนศรี วิโรจนกุล
๕. ร.ท. หญิง เยาวภา ณ ลำพูน
๖. นายเพิ่มศักดิ์ ชุมสาย ณ อยุธยา
๗. นายประชาพล ชุมสาย ณ อยุธยา
๘. นายกรชัย ชุมสาย ณ อยุธยา

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. ๒๔๔๕ โรงเรียนประถมวัดราชบพิธ สอบไล่ได้ประโยคหนึ่ง (ประถมบริบูรณ์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

พ.ศ. ๒๔๔๘ โรงเรียนมัธยมศึกษาราชบูรณ สอบไล่ได้ประโยคสอง (มัธยมบริบูรณ์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑

พ.ศ. ๒๔๕๒ โรงเรียนข้าราชการพลเรือน สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรรัฐประศาสน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕

พ.ศ. ๒๔๖๒ โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม สอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิตไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

พ.ศ. ๒๔๗๙ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง ศึกษาในระดับปริญญาโท แผนกวิชาเศรษฐศาสตร์

ประวัติรับราชการ

ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ เริ่มเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กรายงาน มณฑลนครราชสีมา กระทรวงมหาดไทย และมีความเจริญในหน้าที่ราชการตามลำดับดังนี้

พ.ศ. ๒๔๕๕ มหาดเล็กรายงานมณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๕๖ ผู้รั้งนายอำเภอด่านขุดทด จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๕๗ นายอำเภอสันเทียะ จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๕๙ ปลัดเมืองนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๑ นายอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๒ ปลัดกรม กรมการเมือง กระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๖๙ อัยการ กรมอัยการ กระทรวงมหาดไทย

ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๗ ลาออกจากราชการเพราะสุขภาพไม่สมบูรณ์ ตามคำสั่งที่ ๑๙/๕๑๙ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ และกลับเข้ารับราชการใหม่ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗

พ.ศ. ๒๔๗๗ ที่ปรึกษาเทศบาลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๗๗ ผู้ตรวจการเทศบาลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๗๘ หัวหน้าผู้ตรวจการจังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๗๙ ผู้ตรวจการเทศบาล จังหวัดลพบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๐ ผู้ตรวจการเทศบาลประจำกอง

พ.ศ. ๒๔๘๑ นายอำเภอเดิมบางนางบวช จังหวัดสุพรรณบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๑ นายอำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๒ นายอำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๔ นายอำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๖ นายอำเภอเมืองเพชรบุรี จังหวัดเพชรบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๗ ปลัดจังหวัดนครปฐม

พ.ศ. ๒๔๘๘ ปลัดจังหวัดเพชรบุรี

พ.ศ. ๒๔๘๘ ปลัดจังหวัดนครศรีธรรมราช

พ.ศ. ๒๔๘๘ ปลัดจังหวัดปทุมธานี

พ.ศ. ๒๔๘๙ นายอำเภอบ้านโป่ง จังหวัดกาญจนบุรี

พ.ศ. ๒๔๙๐ ปลัดจังหวัดสมุทรสาคร

พ.ศ. ๒๔๙๒ หัวหน้าแผนกอำนวยการ กองควบคุมเทศบาล กระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๙๔ โอนมาสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๙๕ ดำรงตำแหน่งอาจารย์โท คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๗ อาจารย์เอก คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๙ ลาออกจากราชการโดยเหตุสูงอายุ เพื่อรับบำนาญ โดยคำสั่งที่ ป. ๙๑/๙๙ ลงวันที่ ๒๖ เมษายน ๒๔๙๙

ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรและบรรดาศักดิ์

๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ รองอำมาตย์ตรี ขุนวรภักดิ์พิบูลย์

๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ รองอำมาตย์โท ขุนวรภักดิ์พิบูลย์

๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ รองอำมาตย์เอก หลวงวรภักดิ์พิบูลย์

๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ อำมาตย์ตรี พระวรภักดิ์พิบูลย์

ยศพิเศษ (เสือป่า)

๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖ นายหมู่ตรี

๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ นายหมู่โท

๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ นายหมู่เอก

๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๙ ปลัดกรมเสือป่า กรมที่ ๑ นครราชสีมา

๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ ว่าที่นายหมวดตรี
๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ นายหมวดตรี

ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญ

๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ เหรียญบรมราชาภิเษก ชนิดเงิน
๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ เข็มอัยราพรต
๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ เบ็ญจมาภรณ์มงกุฎไทย
๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๓ เบ็ญจมาภรณ์ช้างเผือก
๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๔ จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย
๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๕ จตุรถาภรณ์ช้างเผือก
๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๑ ตริตาภรณ์มงกุฎไทย

อุปสมบท

ณ วัดราชบพิธ เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๕๘ และได้ลาสิกขาบท เมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๕๘

คำประกาศเกียรติคุณ

ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย
รัฐศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์

ด้วยสภาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ในคราวประชุมครั้งที่ ๒๘๕ เมื่อวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ๒๕๑๔ ได้พิจารณาเห็นว่า ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์เป็นผู้ทรงคุณวุฒิเป็นที่ยกย่องอย่างสูงในวิชารัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ หลังจากที่สำเร็จการศึกษาวิชารัฐศาสตร์จากจุฬาลงกรณ-มหาวิทยาลัย เมื่อครั้งยังเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาท-สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. ๒๔๕๕

ได้เข้าศึกษาและสำเร็จวิชากฎหมายจากโรงเรียนกฎหมาย กระ-ทรวงยุติธรรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ โดยมีประวัติการศึกษาในระดับยอดเยี่ยมจากทั้งสองสถาบัน

ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์ ได้มีประสบการณ์ในด้านงานปกครองหลายด้าน เริ่มตั้งแต่ตำแหน่งมหาดเล็กรายงาน ปลัดจังหวัด ปลัดกรม ปลัดมณฑลตามลำดับ ได้โอนมารับราชการเป็นอาจารย์ประจำของคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๔ จนเกษียณอายุราชการ และยังปฏิบัติงานในฐานะอาจารย์พิเศษจนถึงปัจจุ-บันนี้ ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์ ได้บำเพ็ญประโยชน์แก่คณะรัฐศาสตร์เป็นเอนกประการ ทั้งด้านวิชาการและกิจการด้านอื่น ๆ ได้อุทิศตนเพื่อความเจริญในการศึกษาอย่างแท้จริง เป็นผู้มีความสามารถ

ถ่ายทอดวิชาการได้อย่างดีเยี่ยม ศึกษาค้นคว้าหาความรู้และแต่งตำราเรียนที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา การปกครอง และกฎหมาย ถึง ๑๔ เล่ม แม้ว่า ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์ มีอายุถึง ๗๖ ปีแล้ว ก็ยังมาสอนและค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยอยู่เป็นประจำ นับว่าเป็นนักวิชาการอย่างแท้จริงผู้หนึ่งยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน

โดยเหตุที่ ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์ มีคุณวุฒิและผลงานดังกล่าวข้างต้น กอปรทั้งได้อุทิศกำลังสติปัญญา บำเพ็ญประโยชน์อย่างใหญ่หลวงเพื่อความก้าวหน้าในการศึกษาวิชารัฐศาสตร์ของมหาวิทยาลัยแห่งนี้เป็นระยะเวลาอันยาวนาน สภาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยจึงลงมติเป็นเอกฉันท์ให้ได้รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ เพื่อเป็นเกียรติสืบไป

'วรภักดิ์พิบูลยสดุดี'

วสันตดิลกฉันท์

สบวารวิศาลศิริโฉลก สุรโชคเฉลิมชัย
เหล่าสีหราชกิรติไกร รัฐศาสตร์จุฬา ฯ ดล
พรั่งพร้อมและน้อมบีติมนัส ดุจทัศนายล
ต่างเยือนเสมือนสหกมล ฤดิเทอดพระคุณครู
'พระวรภักดิ์ ฯ' คุรุสุชาติ ธประศาสน์วิชาตู
รุ่นเชษฐ์และรุ่นยุวดนู บมิว่างมิเว้นวาร
มุ่งจิตอุทิศชนมเพื่อ คณะเกื้อวิชาการ
เกียรติรัฐศาสตร์ศิริพิศาล ชุติทั่วผไทไทย
ก่อร่างและสร้างคณะ,นิสิต วรวิทย์วิวัฒน์ไกล
ปกครองคณานรหทัย ธประกอบณการุณย์
ทรงเกียรติประวัติครวะเทอด สุประเสริฐพิพิธสุนทร์
สมควรและถ้วนกิรติคุณ- วุฒิทั้งพิรียา

สัททุลวิกกีฬิตฉันท์

ปรีเปรมเอมวรภักดิ์พิบูลยนภา
ชุมสายบีลันธน์ครา ประจักษ์
โปรดเกล้า ฯ ด้วยดุษฎี ฯ รดีกิติมศักดิ์
แห่งรัฐศาสตร์ลักขณ์ วิโรจน์
ปวงศิษย์มิตรฤดีร่วมฉลองบีติอุโฆษ
ร่ายฉันทสมโภช พิศิษฐ์

ขอไตรรัตนคุณอดุลยนิมิต
อีกมวลกุศลจิต สหรรษ์
อิทิสังฉันท์
ดลเกษมและเปรมนิราภยันต์
ประสบ ณ สิ่งประเสริฐธสรรค์ พิสุทธิ์
ชนมายุยืนและชื่นวิรุฬห์
จรัสจรูญธพูนประดุจ นภาเทอญ

ด้วยคารวะอย่างสูง

ศิษย์รัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย
(ชยศรี สุนทรพิพิธ ชาลี-รุ่น ๔-ประพันธ์)

๑๗ กรกฎาคม ๒๕๑๔

คำสดุดีศาสตราจารย์คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์

ในโอกาสที่ได้รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์)

กระผม เอนก สิทธิประศาสน์ ศิษย์รัฐศาสตร์ รุ่นที่ ๑ ได้รับฉันทานุมัติให้มากล่าวกราบเรียนต่อท่านผู้เป็นประธานในที่ชุมนุมครั้งนี้และต่อท่านผู้มีเกียรติทั้งหลาย เพื่อให้ได้ทราบถึงความปลาบปลื้มปีติยินดีอย่างที่สุดของมวลศิษย์รัฐศาสตร์ ทั้งที่มาชุมนุมอยู่ ณ ที่นี้ และที่มิได้มีโอกาสมาร่วมชุมนุมด้วย ทั้งนี้ เนื่องในโอกาสที่ศาสตราจารย์คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์ ที่เคารพรักของเราทั้งหลายได้รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) ในครั้งนี้

กระผมใคร่ขอกราบเรียนในความรู้สึกส่วนตัวว่า ในโอกาสแรกที่ทราบข่าวอันเป็นมงคลนี้ กระผมรู้สึกอกเต้นตัวชาไปด้วยความปีติยินดี หลังจากนั้นยังต้องปล่อยตัวเองให้หวนตกไปอยู่ในอดีต เมื่อครั้งที่ยังเรียนอยู่ในคณะรัฐศาสตร์ นึกถึงบรรดาท่านอาจารย์ต่าง ๆ นึกถึงเพื่อนฝูงในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งนึกถึงท่านศาสตราจารย์คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์ ซึ่งต่อไปนี้กระผมขอประทานโทษ จะขออนุญาตกล่าวนามท่านเหมือนดังที่พวกเราติดปากอยู่ว่าอาจารย์คุณพระ ฯ"

ขณะนั้นในปี ๒๔๙๔ หลังจากที่คณะรัฐศาสตร์แห่งจุฬาลงกรณ-มหาวิทยาลัย ได้กำเนิดมาเป็นรอบที่สอง เมื่อปี ๒๔๙๑ ซึ่งพวกเราประเดิมเรียนที่ตึกเก่าแก่นอกรั้วสีชมภู แล้วย้ายมาตึกบัญชีหลังเก่า ตึก

อักษรศาสตร์แล้วจึงมาที่ตึกรัฐศาสตร์ ในขณะที่เราเข้าเรียนที่ตึกใหม่นั้นเอง อาจารย์คุณพระ ฯ ก็ได้โอนจากกระทรวงมหาดไทย มาเป็นอาจารย์ประจำคนที่ ๕ ของพวกเรา ขณะนั้นอาจารย์คุณพระท่านยังหนุ่มมาก จนลูกศิษย์หลายคนแอบนึกชมอยู่เสมอ ๆ แต่ในวันนี้ท่านสดชื่นกว่าขณะนั้นเสียอีก

อาจารย์คุณพระ ฯ ไม่แต่เพียงได้ปฏิบัติงานให้แก่คณะรัฐศาสตร์ ทั้งในด้านการปกครองนิสิต การสอบไล่ การจัดหลักสูตรการฝึกงานนิสิต และการสอนวิชาการแก่ลูกศิษย์เท่านั้นก็หาไม่ ท่านอาจารย์คุณพระ ฯ ได้สอดแทรกปรัชญาและประสบการณ์ของท่าน ทั้งที่ท่านได้จากการที่ท่านเรียนจนจบ หลักสูตรโรงเรียน ข้าราชการ พลเรือนอันเป็นต้นกำเนิดของคณะรัฐศาสตร์ เมื่อ ๕๙ ปี มาแล้ว โดยสอบได้ที่ ๑ และต่อมาจากการที่ท่านได้เนติบัณฑิตจากโรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม ซึ่งท่านสอบได้ที่ ๒ เท่านั้นยังไม่พอ ท่านยังได้ถอดปรัชญาและประสบ-การณ์ จากชีวิตราชการของท่านเริ่มแต่เมื่อครั้งแรกเข้ารับราชการไต่เต้าขึ้นมาตามลำดับจากมหาดเล็กรายงาน นายอำเภอ ปลัดจังหวัด ปลัดกรม กรมการเมือง กระทรวงมหาดไทย ปลัดมณฑลนครศรีธรรมราช หัวหน้ากอง ๔ กองคดี กรมอัยการกระทรวงมหาดไทย ทั้งหมดนี้มาประมวลเข้าแล้วถ่ายทอดให้แก่บรรดาศิษย์ทั้งหลายของท่านอยู่ตลอดมา นอกจากนี้ยังมีนิสิตคณะอักษรศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ครุศาสตร์อีกไม่น้อยที่พลอยได้รับประโยชน์อย่างมหาศาลจากท่านอีกด้วย

ปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) ซึ่งอาจารย์คุณพระ ฯ ได้รับพระราชทานครั้งนี้ นับเป็นเกียรติและศักดิ์ศรีแก่ท่านอาจารย์ที่เคารพรักของเรา และคณะรัฐศาสตร์ที่รักของเรายิ่งนัก แต่โดยแท้ที่จริงแล้วศิษย์รัฐศาสตร์ทั้งมวลทราบซึ้งมานานแล้วว่า เราได้รับการสั่งสอนถ่ายทอดศิลปวิทยาจากอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิในระดับปริญญาเอกมานานแล้ว และท่านอาจารย์ผู้นั้นก็มิใช่ใครอื่น คือ อาจารย์คุณพระ ฯ นั่นเอง การสอนของท่านไม่ได้มุ่งแต่เพียงเพื่อให้ศิษย์เรียนรู้แต่เนื้อหาสาระของวิชา แต่ท่านได้มุ่งเลยไปถึงการพิจารณาหลักวิชาในข้อเท็จจริง ตลอดจนผลของการนำเอาหลักวิชาไปใช้ ซึ่งจะปรากฏออกมาไม่เหมือนกันเสมอไป ในโอกาสนี้แหละที่อาจารย์คุณพระ ฯ ท่านได้นำเอาปรัชญาและประสบการณ์ของท่านมาปรุงแต่งถ่ายทอดให้แก่ศิษย์ของท่านทุกรุ่นตลอดมา

กระผมเอง เมื่อจบการศึกษาจากคณะรัฐศาสตร์ เมื่อปี ๒๔๙๕ แล้ว ก็ยังคงปฏิบัติตนเช่นอย่างชาวรัฐศาสตร์ที่ดีทั้งหลาย กล่าวคือหมั่นไปเยี่ยมคณะอยู่เสมอ ปีละครั้งสองครั้งตามโอกาส ในการทำงานฝ่ายปกครองก็ได้อาศัยตำรากฎหมายต่าง ๆ เช่นกฎหมายที่ดิน กฎหมายป่าไม้ กฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาของอาจารย์คุณพระติดตัวไปใช้ ทำให้การปฏิบัติงานในหน้าที่เป็นไปอย่างสะดวกสบายพอสมควร ในยามที่เริ่มจะมีความโลภโมโทสันขึ้นมา ก็ต้องหาทางระงับเสียให้ได้ด้วยการหยิบเอา "ทางสายกลาง" ขึ้นมาอ่าน

เมื่อกล่าวถึงการผลิตตำราแล้ว กระผมเองยังได้อ่านตำราของอาจารย์คุณพระ ฯ ไม่ครบ ปรากฏว่าในรอบ ๒๐ ปี ที่ผ่านมา อาจารย์

คุณพระ ฯ ท่านผลิตตำราออกมาถึง ๑๔ เล่ม ซึ่งล้วนมีคุณค่าทางวิชาการทั้งสิ้น ไม่เฉพาะแก่ศิษย์ของท่านซึ่งจะต้องอ่านเพื่อให้สอบได้เท่านั้น จบออกไปแล้วไปเป็นฝ่ายปกครองหรือฝ่ายตุลาการ ก็ยังต้องนำไปเย็บปกแข็งเดินทองไว้ใช้เป็นตำราคู่มือเหมือนกัน

แม้จนบัดนี้ กระผมก็ทราบว่า อาจารย์คุณพระ ฯ ก็ยังมาค้นคว้าที่มหาวิทยาลัยทุกวัน เพื่อสร้างตำราเพิ่มขึ้นอีก อันที่จริง สำหรับข้าราชการทั่วไปทั้งหลายนั้น เมื่ออายุ ๖๐ ปี ครบเกษียณอายุแล้ว ก็มักจะพอใจใช้ชีวิตส่วนตัวอยู่เงียบ ๆ รับบำนาญจากทางราชการไปอย่างมีความสุข แต่ท่านอาจารย์คุณพระ ฯ ของพวกเรา ท่านถือว่า การที่ท่านได้สอน ได้ศึกษาค้นคว้า ได้ผลิตตำราออกมา เพื่อประโยชน์แก่ลูกศิษย์ของท่าน เพื่อคณะรัฐศาสตร์ของท่าน และเพื่อสังคมประเทศชาติของท่านนั้น เป็นความสุขของท่าน และท่านได้บำเพ็ญตนมาเช่นนี้ถึง ๑๖ ปีแล้ว นับแต่ท่านครบเกษียณอายุ

กระผมใคร่ขอใช้โอกาสนี้กราบเรียนในนามของศิษย์รัฐศาสตร์ทั้งมวล ต่อท่านอาจารย์คุณพระ ฯ ต่อหน้าท่านผู้เป็นประธานและท่านผู้มีเกียรติทั้งหลายในที่นี้ว่า การที่คณะศิษย์รัฐศาสตร์ร่วมมือร่วมใจกันจัดชุมนุมนี้ขึ้นก็เพื่อที่จะแสดงออกซึ่งความปีติยินดีต่อเกียรติยศอันสูงส่งทางวิชาการ ที่ท่านอาจารย์ที่เคารพรักของพวกเราทั้งหลายได้รับครั้งนี้ แต่จะเรียกว่าเป็นการแสดงความกตัญญูกตเวที ตอบแทนพระคุณของท่านอาจารย์ที่ได้พร่ำสอนศิษย์มา ก็เห็นว่าหาเพียงพอไม่ จึงใคร่ขอแสดงความสำนึกในพระคุณของท่านอาจารย์คุณพระ ฯ ด้วยการที่พวกเราชาว

รัฐศาสตร์ทั้งหลายจะขอให้คำมั่นว่า จะบำเพ็ญตนเป็นคนดีในสังคม เป็นผู้รับใช้ประชาชน ช่วยเหลือประเทศชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ให้สมดังเจตนารมย์ในการสั่งสอนของท่านอาจารย์และจะเจริญรอยตามแบบอย่างที่ดีซึ่งท่านอาจารย์ได้วางไว้ ได้แก่การที่พวกเราจะเป็นผู้มีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ พวกเราจะมีความซื่อสัตย์สุจริต พวกเราจะมีความเสียสละเพื่อความเจริญก้าวหน้าของสังคมและประเทศชาติตลอดไป

ในโอกาสสุดท้ายนี้ กระผมขอน้อมตั้งจิตอธิษฐานอาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัย และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลพิภพ ได้โปรดดลบรรดาลให้ท่านศาสตราจารย์ คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์ ที่เคารพรักอย่างสูงของศิษย์รัฐศาสตร์ทุกคน ได้มีความสุขกายสบายใจ ปราศจากโรคภัยทั้งหลายมารบกวน ขอให้ท่านได้แสวงหาความสุขในชีวิตของท่านด้วยการบำเพ็ญประโยชน์ต่อสังคมอย่างสูงส่งเยี่ยงนี้สืบต่อไปอีกอย่างน้อยร้อยปี

รำลึกพระคุณ–คุณพ่อ

คุณพ่อล้มเจ็บลงเมื่อย่ำรุ่งวันพุธที่ ๒๒ ธันวาคม ๒๕๑๔ ระหว่างที่คุณพ่อกำลังจะเตรียมตัวไปสอนภาคเช้าที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ท่านล้มลงบนพื้นบ้าน ๒ ครั้ง แล้วไม่พูดไม่จา ลูก ๆ เข้าประคองโดยคิดว่าเป็นลม จึงให้ดมยาและบีบนวดกัน เพื่อให้คุณพ่อรู้สึกตัว แต่คุณพ่อก็ยังไม่รู้สึกตัว จึงเชิญแพทย์ข้างบ้านมาตรวจและฉีดยาให้ ๑ เข็ม แล้วให้นอนพักผ่อน ต่อมาประมาณ ๐๗.๐๐ น. จึงไปรับนายแพทย์สุวัชร์ ธรรมศักดิ์ (หลาน) มาตรวจ ปรากฏว่าเส้นโลหิตในสมองแตกและเป็นอัมพาตไปซีกตัว จึงนำส่งโรงพยาบาลประสาทพญาไท ด้วยความเอื้อเฟื้อของ แพทย์หญิง จันทร์เกษม อ่างแก้ว ที่อนุเคราะห์หาห้องให้ กับให้การช่วยเหลือรักษาพยาบาลเป็นอย่างดี แต่อาการของคุณพ่อมีแต่ทรงกับทรุด ทั้ง ๆ ที่ลูก ๆ แพทย์และพยาบาลได้พยายามทุกวิถีทางแล้วก็ตาม จนกระทั่งเมื่อเช้าวันอาทิตย์ที่ ๑๖ มกราคม ๒๕๑๕ เวลา ๐๕.๒๗ น. คุณพ่อก็ได้จากไปโดยสงบ ทิ้งความเศร้าสลดเสียใจไว้ให้แก่บรรดาลูก ๆ อย่างสุดซึ้ง นับเป็นการสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดในชีวิตของลูก ๆ แม้จะเป็นการจากไปอย่างไม่มีวันกลับตามกาลเวลาของโลกก็จริง ลูก ๆ ก็อดที่จะระลึกถึงพระคุณของคุณพ่อไม่ได้ พระคุณของคุณพ่อลูก ๆ ทุกคนจะจดจำไว้อย่างไม่รู้ลืม

ชีวิตของคุณพ่อเป็นชีวิตที่มีเกียรติ ซื่อสัตย์ สุจริตในหน้าที่การงาน คุณพ่อเป็นบุคคลที่ขยัน ไม่เคยปล่อยเวลาให้เสียไปโดยเปล่าประโยชน์ คุณพ่อไม่ชอบเบียดเบียฬใคร ปฏิบัติหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร ตั้งใจให้งานนั้น ๆ สำเร็จลุล่วงไปด้วยดีที่สุด คุณพ่อไม่ยินดียินร้ายต่ออามิสสินจ้าง พอใจสำหรับผลตอบแทนที่ได้มาโดยชอบธรรมเท่านั้น เป็นต้นว่างานสอนหนังสือ เขียนตำรากฎหมาย ตำราธรรม และ ฯลฯ ด้วยน้ำพักน้ำแรงของท่านเอง จนวาระสุดท้ายของชีวิตท่าน ซึ่งผลงานของท่านนี้จะเป็นประโยชน์มากสำหรับผู้รู้และนำไปปฏิบัติ

คุณพ่อเป็นตัวอย่างที่ดีสำหรับลูก ๆ ในการวางตัว ท่านจะอบรมลูก ๆ เสมอให้ดำเนินชีวิตแบบสายกลาง โดยไม่ให้เห่อเหิม ฟุ้งเฟ้อ และให้มีความซื่อสัตย์สุจริตในหน้าที่การงาน

เหตุการณ์ที่ลูก ๆ ไม่คาดคิดดังได้กล่าวมาแล้ว ทำให้ลูก ๆ อดที่จะกล่าวซ้ำมิได้ว่า "เสียดาย เสียใจ อาลัยเป็นที่สุด" เพราะปกติคุณพ่อเป็นคนแข็งแรง ไม่เคยมีโรคภัยร้ายแรงมาเบียดเบียฬ เป็นคนร่าเริงมีคารมขำ ๆ ขัน ๆ ทำให้หัวเราะกันเสมอ คุณพ่อเป็นผู้รักษาพื้นอารมณ์ได้ดีที่สุด

ด้วยอานิสงส์ ผลบุญ ที่คุณพ่อให้พากเพียร บำเพ็ญมาตลอดระยะเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ และอานิสงส์ที่ลูก ๆ ได้ร่วมกันบำเพ็ญเมื่อคุณพ่อสิ้นไปแล้วนั้น ขอจงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณพ่อไปสู่สุคติและประสพแต่ความสุข สงบในสัมปรายภพทุกประการ หากชาติหน้ามีจริง

ดังที่ชาวพุทธเชื่อถือ ลูก ๆ ขอให้ได้เกิดเป็นลูกของคุณพ่อและได้รับใช้คุณต่อตลอดทุกชาติไป

สุดท้ายลูก ๆ ทุกคนขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงสำหรับบรรดาท่านผู้มีเกียรติทั้งหลาย ซึ่งได้มาเยี่ยมระหว่างรับการรักษาที่ตึกสถาบันวิจัยประสาท โรงพยาบาลประสาทพญาไท

ท่านผู้มารดน้ำศพ

ท่านผู้มาร่วมเป็นเจ้าภาพในการสวดและฟังพระอภิธรรม

ท่านผู้ร่วมจัดทำหนังสืออนุสรณ์คำไว้อาลัย และท่านผู้ให้เกียรติมารวมในงานพระราชทานเพลิงศพในวันนี้

ขอท่านผู้ที่กล่าวนามมาทั้งหมดนั้น พึงได้รับส่วนกุศลและผลานิสงส์โดยทั่วถึงกัน

จากลูก ๆ ทุกคน

คำไว้อาลัย

คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์ ได้ร่วมราชการกับผมมากว่ายี่สิบปี ด้วยความรักใคร่นับถือกัน ต่างฝ่ายต่างมีจิตใจเป็นมิตรต่อกัน โดยมิได้แสดงออกภายนอกมากมาย ดูเหมือนตั้งแต่รู้จักกันมาคุณพระไม่เคยไปเยี่ยมเยือนผมถึงบ้าน มีอะไรก็พูดกันที่ทำราชการ ผมเองก็เคยไปเยี่ยมท่านถึงบ้านเพียงครั้งเดียวตลอดเวลา ๒๒-๒๓ ปี ที่ร่วมราชการกันมา

คุณพระเป็นตู้ครูตู้หนึ่ง มีความจดจำดีมาก ศึกษาค้นคว้าตลอดเวลาจนถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิต เป็นคนสูงอายุที่ทันสมัยอยู่เสมอ จะติดต่อกับผู้ใดก็ประกอบด้วยการรู้จักบุคคล รู้จักสถานที่และเวลา พูดได้ทั้งที่เป็นคติ เป็นความผ่อนคลายความเคร่งเครียดและหลักวิชา จะเป็นเพื่อนข้าราชการ ศิษย์หาก็คบได้สนิทสนม คุณพระไม่เคยกล่าวร้ายผู้ใด เป็นคนตรงรักษาระเบียบวินัย ถือเป็นแบบอย่างที่ดีได้ ความรักษาระเบียบนี้เองอาจมีผู้ไม่พอใจท่านบ้าง แต่ภายหลังก็สำนึกได้ว่า ครูดุ คือ ครูที่อยากให้ศิษย์เจริญในภายหน้า ฉะนั้น เวลานี้ก็สมควรแล้วที่ผมจะขออโหสิกรรมแทนคุณพระท่าน เพราะผมทราบดีว่า ท่านรักศิษย์ทุกคนอย่างมาก

คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์ มีนิสัยมั่นคง เชื่อถือในวิชาความรู้และความถูกต้อง คุณพระไม่เคยวิ่งเต้นเพื่อตนเองเลย การมีชีวิตทั้ง ๓ ภาค คือ ภาคต้นจนเป็นคุณพระเมื่อยังหนุ่มแน่นมาก ก็ประสบความสำเร็จในราชการโดยรวดเร็ว ภาคกลางคือการประกอบอาชีพโดยอิสสระก็ไม่มีประวัติที่เสียหาย ภาคปลาย คือ กลับเข้ารับราชการก็โดยการสอบแข่งขันกับคนหนุ่ม ๆ และประสบผล ต่อมาได้เปลี่ยนอาชีพมาเป็นครูอาจารย์ ก็ใฝ่ทางวิชาการจนปรากฏผลเป็นตำหรับตำราขึ้นหลายเล่ม ทั้ง ๓ ภาคการดำเนินชีวิตเป็นไปด้วยความสามารถและโชคชาตา การที่คุณพระได้รับการยกย่องในวงการศึกษาอย่างสูง จึงเป็นความสมควร และสกุลวงษ์ของท่านก็น่าจะพากภูมิใจได้อย่างเต็มเปี่ยม

ขอวิญญาณของคุณพระไม่ว่าจะสถิตย์อยู่ ณ ภพใด จงได้รับแต่ความสุขสงบและปิติในผลงานที่ได้ทำไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ และโปรดรับทราบว่า บรรดาญาติมิตร ศิษยานุศิษย์ที่อยู่ข้างหลัง ต่างมีความระลึกถึงและขอตั้งปณิธานอุทิศบุญกุศลต่อท่านทั่วหน้ากัน

ด้วยความรักและเคารพในคุณพระ

(นายเกษม อุทยานิน)

เมื่อห้าสิบปีก่อน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ ข้าพเจ้าได้เดินทางเข้ามาศึกษาต่อในกรุงเทพฯ เนื่องจากต่างจังหวัดไม่มีชั้นจะให้เรียนอีก เวลานั้นข้าพเจ้าอยู่ปากน้ำโพ เพราะคุณพ่อเป็นนายทหารอยู่ที่จังหวัดนครสวรรค์ โรงเรียนปากน้ำโพ หรือเรียกกันว่าโรงเรียนประจำจังหวัดนครสวรรค์ เปิดเรียนถึงชั้นมัธยม ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ ข้าพเจ้าก็อยู่ในชั้นมัธยม ๓ พอขึ้นปีใหม่ขึ้นไปอยู่ชั้นมัธยม ๔ เพราะโรงเรียนเปิดชั้นตามขึ้นไป กลางปีสอบผ่านชั้น ม. ๕ ครูก็เลยต้องสอน ม. ๔–๕ รวมกัน พอสิ้นปีโรงเรียนก็ไม่มีชั้นให้เรียน เพราะเปิดต่อให้อีกไม่ได้ จึงเข้ามาเรียนต่อกรุงเทพฯ โดยคุณพ่อเอามาฝากไว้ให้อยู่กับลุงพระพินิจราชทัณฑ์ ที่บ้านหน้าวัดราชบพิธ ถนนเฟื่องนคร และให้เดินไปเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบ เวลานั้นคุณพี่พระวรภักดิ์พิบูลย์ ก็อยู่ที่บ้านนี้ จึงเป็นครั้งแรกที่ได้รู้จักพี่พระวรภักดิ์ และได้อยู่บ้านเดียวกัน นี่คือความทรงจำ เท่าที่ระลึกได้ เมื่อ ๕๑ ปีก่อนนี้ บ้านที่อยู่นี้เป็นตึก ๓ ชั้น อยู่ในซอยเข้าไปเล็กน้อย เป็นตึกที่คุณลุงพระพินิจราชทัณฑ์สร้างขึ้นเอง ข้างหลังเป็นเรือนไม้สีเขียวสองชั้น และครัวอีก ๑ หลัง เท่าที่ข้าพเจ้าจำได้ บ้าน

หลังนี้อยู่สบาย เพราะลาดลานซีเมนต์ตลอดหมด ข้างหน้าและหลังบ้าน และคุณลุงปลูกต้นไม้ดัดใส่กระถางเต็มบ้านไปหมด หน้าบ้านเป็นเรือนไม้เหนือโรงรถยนต์ ว่าถึงรถยนต์ เวลานั้นถนนเจริญกรุงมีรถยนต์ไม่กี่คัน เพราะบ้านเมืองยังใช้รถเจ๊กหรือรถลากอยู่ รถยนต์ยังไม่แพร่หลาย ตึกรามข้างถนนที่จะเดินสองชั้นนั้นเห็นจะไม่มี ฉะนั้น เขาจึงเรียกกันว่าชั้นล่างและชั้นเล่าเต๊ง เพราะไม่มีใครใช้รถยนต์ แต่ที่บ้านคุณลุงมีรถยนต์ เวลาเราไปไหนมาไหนกับคุณป้า จึงรู้สึกว่าโก้มาก เรามีพี่น้องอยู่ร่วมบ้านเดียวกันในขณะนั้น ๕ คนด้วยกัน คือ พี่พระวรภักดิ์พิบูลย์ กับน้องชาย ม.ล. อุทัยวรรณ และเรามีพี่ ม.ล. พันธุ์ศิริวงศ์ กับพี่ ม.ล. สวาสดิ์ กับข้าพเจ้ารวม ๕ คน ที่เป็นพี่น้องกันพี่พระวรภักดิ์พิบูลย์ เวลานั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นอยู่แล้ว จึงนับว่าเป็นพระที่หนุ่มมาก คุณป้าเชื้อมักจะพูดเสมอ เวลามีใครมาหา ถามว่าหาพระพ่อหรือพระลูก ตึกสามชั้นนี้ข้าพเจ้าไม่ค่อยจะได้เยี่ยมกรายขึ้นไปบนชั้นสองหรือชั้นสามเลย เพราะพวกผู้ใหญ่มักเล่าให้ฟังว่ามีผีดุมาก ยิ่งชั้นสามแล้วแม้กลางวันแสก ๆ ก็ไม่กล้าขึ้นไป เพราะเป็นที่เก็บกระดูกของปู่ย่าตาทวดทั้งนั้น คุณลุงชอบเล่นหนังสือจีนแบบสามก๊ก มีหนังสือประเภทนี้เต็มตู้ จึงทำให้ข้าพเจ้าได้เป็นนักอ่านหนังสือแต่นั้นมา สำหรับพี่พระวรภักดิ์นั้นเป็นผู้ใหญ่เต็มตัว จึงมิค่อยได้มาสุงสิงมากนัก แต่สำหรับพี่ ม.ล. พันธุ์ ม.ล. สวาสดิ์ ถึงจะอายุแก่กว่า แต่ก็พอเล่นสนุกสนานด้วยกันได้ พี่ ม.ล. พันธุ์ (เดี๋ยวนี้ถึงแก่กรรมไปแล้ว)

เป็นครูชั้นมัธยม ๖ ก. อยู่ที่โรงเรียนสวนกุหลาบ และคุณพ่อก็เอาข้าพเจ้าไปฝากเข้าชั้นมัธยม ๖ ที่โรงเรียนสวนกุหลาบ พี่พันธุ์ กลัวจะต้องสอนน้อง ถ้าน้องไม่เชื่อจะขายหน้าเขา เลยเอาไปฝากกับหลวงปราโมทย์ ชั้นมัธยม ๖ ข. แต่ก็ไม่วายตอนเย็นต้องมาสอนข้าพเจ้าทุกวันที่บ้าน เพราะข้าพเจ้ากวนให้อธิบาย พออยู่ได้อีก ๒ ปี พี่พันธุ์ก็ไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ แต่ก็ไม่วายที่จะถูกข้าพเจ้าติดตามไปรบกวน เพราะพอต่อมาอีก ๒ ปี (๒๔๖๘) ข้าพเจ้าก็สอบชิงทุนเล่าเรียนได้ ติดตามไปหาพี่พันธุ์ถึงอังกฤษอีก

นี่คือชีวิตอันมีความสุขในระยะหนึ่งแห่งชีวิต ที่เราพี่น้องห้าคนได้ร่วมกันมาอย่างสนิทสนม ที่บ้านหน้าวัดราชบพิธ ในสมัยที่ยังไม่ต้องมีห่วงในเรื่องอะไร และต่อจากนั้นมาเราก็ต้องแตกซ่านเซ็นไปคนละทิศละทาง ไม่ค่อยจะได้พบกันอีก เพราะตัวข้าพเจ้าเองก็ไปอยู่เมืองนอกเป็นส่วนใหญ่ เพิ่งจะได้มาพบกันอีกก็เมื่อปีกลายนี้เอง เมื่อตอนกลับจากต่างประเทศ และได้ทราบว่า พี่พระวรภักดิ์ ไปเป็นศาสตราจารย์อยู่ที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ก็ได้มาเริ่มต้นติดต่อมีความสัมพันธ์กันขึ้นอีก แต่ก็ได้แก่ลงทั้งคู่ ส่วน ม.ล. พันธุ์ กับ ม.ล. อุทัยวรรณนั้นได้ตายไปนานแล้ว พี่พระวรภักดิ์ ถึงไม่พูดมาก เพราะเป็นนักปราชญ์ นักปราชญ์เขาไม่พูดมาก แต่ก็มีนิสัยดี และยังคงรักน้องต้อนรับเหมือนอย่างเดิม ด้วยความเข้าใจและด้วยใจดี จึงทำให้ข้าพเจ้านี้ไม่มีทางลืมพี่ผู้อาวุโสกว่าเพื่อนในตระกูลชุมสายนี้ แต่ก็ได้พบกันใน

ระยะหลังไม่นานพี่ก็ต้องจากไป จึงนับว่าได้ทิ้งความอาลัยไว้แก่น้อง ๆ ลูก ๆ หลาน ๆ เป็นอันมาก เพราะได้ขาดหัวหน้าครอบครัวอันใหญ่ และผู้นำในทางที่ดีนี้ไป และทำให้ข้าพเจ้าต้องระลึกถึงความหลังที่เราได้รู้จักกันมากว่า ๕๐ ปี ตามที่ได้เล่าให้ฟังบ้างเล็กน้อยข้างบนนี้ นานแต่ดูมันเร็วเหลือเกิน ขอพี่ผู้จากไปจงประสพแต่ความสุขในสัมปรายภพเถิด และถ้ามีญานวิถีใด ๆ ที่จะพึงทราบได้ ขอจงได้รับความเคารพจากน้องผู้นับถือพี่ผู้ใหญ่ที่เป็นหัวหน้าตัวอย่างนี้ด้วย.

พล. ต.จ. ม.ล. มานิจ ชุมสาย

เกียรติคุณพระวรภักดิ์พิบูลย์

๒๐ ปีล่วงมาแล้วที่ได้รู้จักคุณพระและติดต่อกันมาโดยลำดับ และคุณพระได้ไปหาที่วัดสนทนาธรรม และปรึกษาเรื่องเขียนหนังสือธรรมะเสมอ ๆ และครั้งสุดท้ายก่อนแต่คุณพระจะจากไปไม่นานนัก

๒๐ ปีเศษที่ได้คบกับคุณพระ ความรู้สึกของอาตมามีดังนี้คือ "เป็นผู้หลักและผู้ใหญ่" ความเป็นผู้หลักของคุณพระไม่ใช่หลักปักเลน ความเป็นผู้ใหญ่ไม่ใช่ใหญ่แบบแตงโม คุณพระประพฤติสมกับที่ท่านเกิดในสกุลสูง มีบรรดาศักดิ์ เป็นอาจารย์ในมหาวิทยาลัยซึ่งเป็นสถาบันสูงสุดของประเทศ โดยยึดหลักธรรมคือซื่อสัตย์-สุจริต เป็นเรือนใจมองเห็นคนเป็นคน แม้ผู้นั้นจะเป็นตาสีตาสาก็ตาม ไม่ยกตนข่มผู้อื่นไม่หลงว่าตนเป็นชั้นปัญญาชน พยายามปฏิบัติตนให้สมกับคำว่า "อาจารย์" ทั้งฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม ไม่ได้เป็นอาจารย์แต่ฝ่ายโลกอย่างเดียวแล้วทิ้งฝ่ายธรรม มีความมุ่งมั่นอยู่ว่าทำอย่างไรจึงจะไม่ให้คนลืมความเป็นคนของตน เพราะคนที่ลืมความเป็นคนของตนเป็นคนประเภททำลายทั้งชาติศาสนาพระมหากษัตริย์ ไม่โดยทางตรงก็ทางอ้อม หลักฐานยืนยันว่าคุณพระไม่ทิ้งธรรม คือหนังสือธรรมะที่เขียนไว้ เช่น ทางสายกลางเป็นต้น คุณพระไม่ได้เขียนอย่างเดียว เขียนเพื่อสอนคนอื่นด้วยและปฏิบัติด้วย

น่าเสียดายที่คุณพระจากไปไม่กลับมาอีก ถ้าอยู่ต่อไปก็จะได้ทำประโยชน์ให้ประเทศชาติศาสนาอีกไม่น้อย แต่ก็เป็นไปตามกฎแห่งกรรม เมื่อมีเกิดก็ต้องมีตาย ตายไม่เป็นที่ปรารถนาของคนที่รักใคร่ชอบพอกัน จึงเกิดความเศร้าโศกเสียใจตามวิสัยของคนที่ยังมีกิเลส ไม่เลือกว่าผู้นั้นจะเป็นใครก็ตาม อาตมาก็คนหนึ่งในจำนวนที่เสียใจในการจากไปของคุณพระ

ขอคุณพระจงประสพสันติสุขสมความตั้งใจของภรรยา และบุตรธิดาญาติมิตรและผู้หวังดีทุกท่าน ในคติภพนั้น ๆ.

พระปริยัติธรรมคุณาธาร

วัดมหาพฤฒาราม
นครหลวงกรุงเทพ ฯ

ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์

มรณกรรมของศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ นับได้ว่าคณะรัฐศาสตร์ได้สูญเสียอาจารย์ผู้มีความสามารถสูงไปอย่างน่าเสียดายอย่างยิ่ง ศาสตราจารย์คุณพระวรภักดิ์พิบูลย์ หรือที่ลูกศิษย์ของท่านทั้งหลายเรียกท่านสั้น ๆ ว่า "อาจารย์คุณพระ" เป็นผู้ที่มีความอุตสาหวิริยในการปฏิบัติหน้าที่อย่างแรงกล้า ประกอบทั้งเป็นผู้ทรงคุณวุฒิและคุณธรรมอย่างสูงในการถ่ายทอดความรู้ให้แก่ศิษย์ ท่านไม่เคยขาดการสอน ถึงแม้ท่านจะครบเกษียณอายุออกจากราชการไปแล้ว ท่านก็ยังได้สละเวลามาให้ความรู้แก่นิสิต ตราบจนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายแห่งชีวิตของท่าน

อาจารย์คุณพระ มิใช่แต่จะทำหน้าที่ครูเฉพาะในห้องเรียนเท่านั้น หากแต่ท่านยังเอาใจใส่ในศิษย์ของท่านทั้งในด้านสาระทุกข์สุขดิบ และความรู้ตลอดไป ศิษย์ของท่านบางคนเมื่อจบการศึกษาออกไปทำงาน เวลามีปัญหาไม่ว่าจะเป็นด้านวิชาการ หรือการปฏิบัติก็มักจะกลับมาขอความรู้ความเห็นจากท่าน ศิษย์เหล่านี้ก็จะได้รับการต้อนรับจากท่านอย่างเต็มใจ และได้รับความรู้กลับไปแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ผลเป็นที่น่าพอใจ ทั้งนี้เพราะอาจารย์คุณพระนั้นมิใช่ท่านจะมีความรู้ในด้านวิชา

การแต่อย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ท่านมีประสพการณ์ในชีวิตเป็นอย่างดีอีกด้วย

อาจจะถือได้ว่า อาจารย์คุณพระเป็นตัวอย่างที่ดีของการเป็นอาจารย์ผู้มีหน้าที่ประสิทธิประศาสน์ความรู้ให้แก่ศิษย์ ท่านเป็นผู้เอาใจใส่ในการค้นคว้าหาความรู้อย่างสม่ำเสมอโดยมิขาด ท่านได้เขียนตำราเพื่อใช้ประกอบการสอนไว้เป็นจำนวนมาก ตำราเหล่านี้มิใช่แต่จะเป็นคุณประโยชน์แก่นิสิตผู้ศึกษาเท่านั้นก็หาไม่ หากแต่ยังเป็นประโยชน์ในด้านวิชาการแก่ข้าราชการและประชาชนผู้สนใจอย่างกว้างขวาง อาทิเช่น กฎหมายเกี่ยวกับการปกครองท้องถิ่น กฎหมายที่ดิน ปทานุกรมเกี่ยวกับกฎหมายแพ่งและพาณิชย์เป็นต้น

ด้วยความสามารถอันดีเด่นในด้านวิชาการ และคุณธรรมความดีที่ท่านได้ประกอบมาตลอดชีวิตอันยาวนานของท่าน สภาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยได้มีมติว่า ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์เป็นบุคคลผู้มีเกียรติประวัติอันเหมาะสมที่จะได้รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) เพื่อเป็นเกียรติแก่ตนเอง และวงศ์ตระกูลสืบไป ในการนี้ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ ได้รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) จากพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๔ อันนับได้ว่าเป็นเกียรติยศสูงสุดที่ท่านมีความภาคภูมิใจปลื้มปีติเป็นอย่างยิ่ง

ผมในฐานะที่เป็นศิษย์ของท่านคนหนึ่ง จึงใคร่ถือโอกาสนี้ประกาศเกียรติคุณของท่านให้ปรากฏสืบไป เพื่อเป็นการแสดงกตเวทิตาต่อท่านเป็นครั้งสุดท้าย และเพื่อให้อนุชนทั้งหลายได้ประจักษ์ความจริงว่า การประกอบกรรมดีย่อมได้รับผลดีตอบสนอง

ด้วยกุศลกรรมทั้งหลายที่ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ ได้ประกอบมา จงดลบันดาลให้วิญญาณท่านจงประสบความสุขนิรันดร ณ สัมปรายภพโน้นเทอญ

เกษม สุวรรณกุล

(ศาสตราจารย์ ดร. เกษม สุวรรณกุล)
คณบดีคณะรัฐศาสตร์

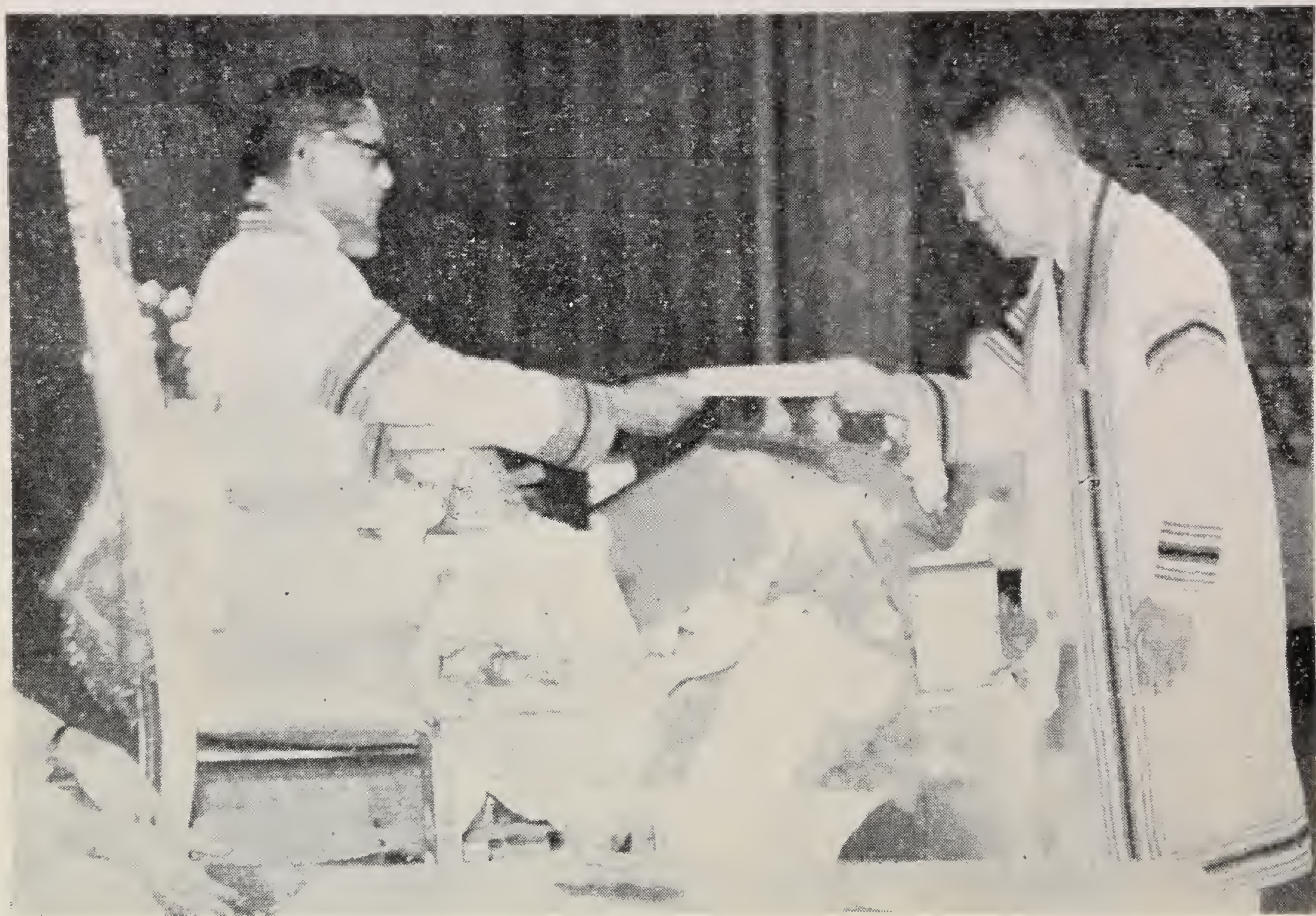

ศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์ ในชุดครุยรัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ม.ล. นภา ชุมสาย ณ กรุงเทพ ฯ

มหาดเล็กเลขประจำตัว ๒๒๓ เมื่อแรกเข้ารับราชการ ร.ศ. ๑๓๑

รับพระราชทานปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตจาก
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรกฎาคม ๒๕๑๔

นิสิตเก่ารัฐศาสตร์ (ลูกศิษย์) เลี้ยงฉลองปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต
ณ โรงแรมรามา วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๕๑๔

ญาติ (สกุล ชุมสาย) จัดเลี้ยงฉลองรัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต

จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

โดยอนุมัติสภามหาวิทยาลัย ให้ปริญญาบัตรฉบับนี้ไว้แก่

[illegible]

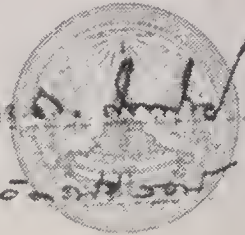
เพื่อแสดงความว่า เป็นผู้ทรงคุณวุฒิสมควรแก่ปริญญา

[illegible]

มีศักดิ์ และสิทธิ แห่งปริญญานี้ทุกประการ

ตั้งแต่วันที่ [illegible] เดือน [illegible] พุทธศักราช [illegible]

อธิการบดี [illegible] นายกสภา [illegible]

คณบดี [illegible] เลขาธิการ [illegible]

ปริญญาบัตรรัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์
ที่ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ได้รับพระราชทาน

โล่ห์ที่ระลึกจากศิษย์เก่ารัฐศาสตร์ ซึ่งได้มอบให้ท่านในวันเลี้ยงฉลอง
รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต

ในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

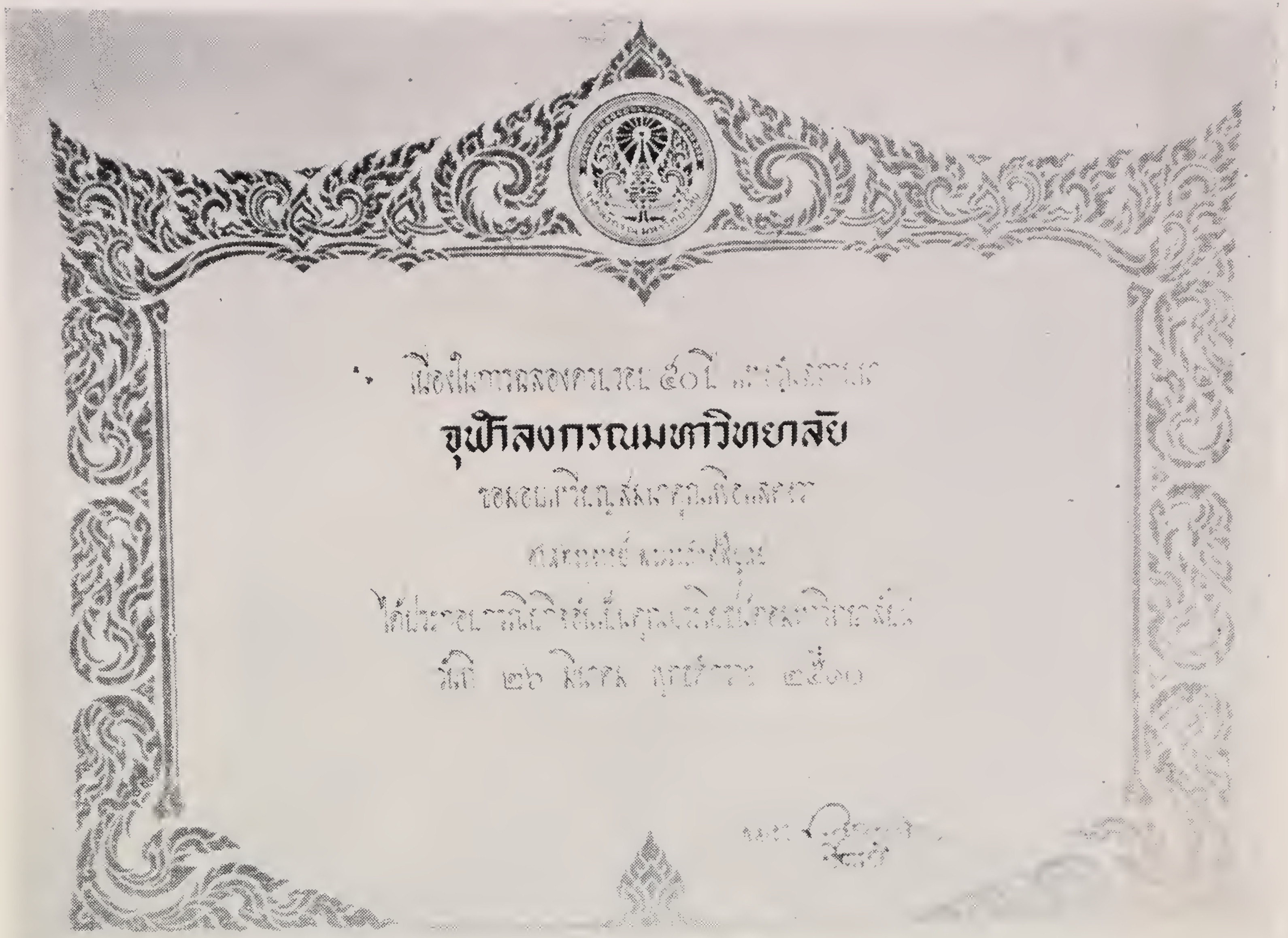
[illegible]

ประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระมหากษัตริย์แห่งประเทศไทย
ผู้เป็นประธานแห่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่ง มงกุฎไทย
ทรงประกาศแก่คนทั้งหลายทั้งปวง [illegible]
พระวรภักดีพิบูลย์ (ม.ล. [illegible])
สมควรจะได้เครื่องราชอิสริยาภรณ์นี้ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ [illegible]
พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎไทย ชั้นที่ ๓ [illegible]
เป็นเกียรติยศสืบไป จงให้มีความเจริญสุขสวัสดิ์ทุกประการเทอญ
พระราชทาน ณ วันที่ ๔ ธันวาคม พุทธศักราช [illegible]
เป็นปีที่ ๓ ในรัชกาลปัจจุบัน

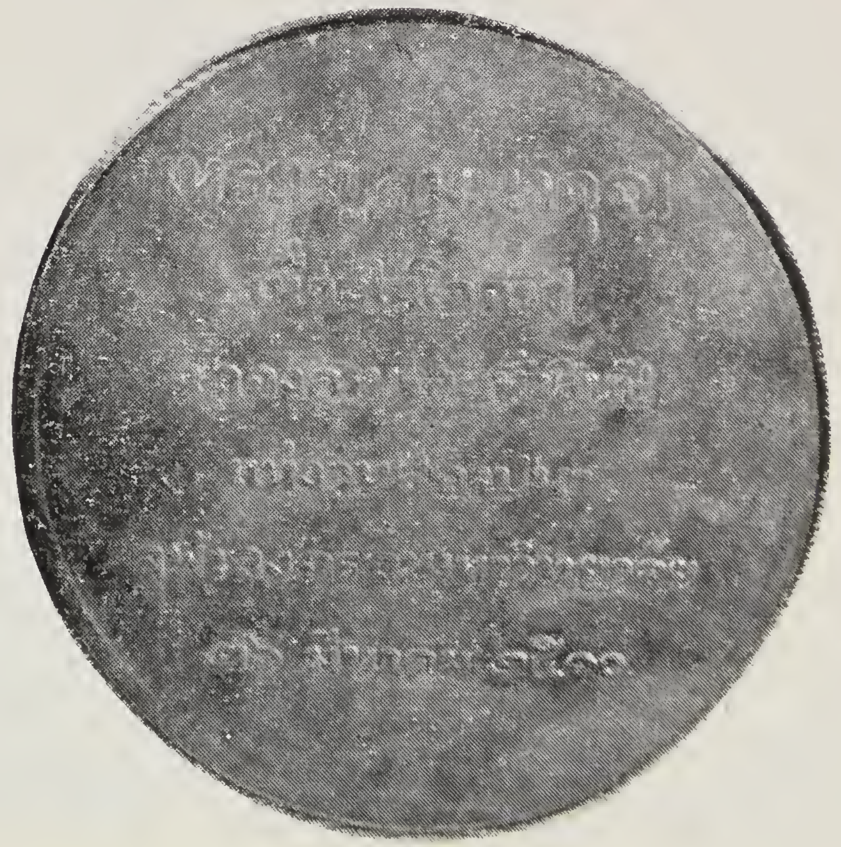
ผู้รับสนองพระบรมราชโองการ
จอมพล ป. พิบูลสงคราม
นายกรัฐมนตรี

รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎไทยชั้น ๓
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๑

หนังสือแสดงเกียรติคุณที่จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยได้มอบให้
ในโอกาสครบรอบ ๕๐ ปี

เหรียญสมนาคุณ

ทะเบียน ๑๕๕๓

แบบ ๓ ต่อท้ายพระราชบัญญัติ

หนังสือสำคัญทนายความ

ชั้นที่หนึ่ง

๑๕ ๑๒ ข้าพเจ้ามหาอำมาตย์ตรี พระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์

อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ กรุงเทพฯ ขอประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

ข้าพเจ้าได้จดชื่อ พระวรภักดิ์พิบูลย์ (ม.ล. หวาน ชุมสาย) ไว้

ในทะเบียนเป็นทนายความชั้นที่หนึ่ง ว่าได้ทั่วพระราชอาณาจักร์สยาม

ลงนาม พระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ อธิบดีผู้พิพากษา

ประทับตราประจำตำแหน่งมาเป็นสำคัญ

วันที่ ๑๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๖

กำหนดเปลี่ยนใบอนุญาต วันที่ ๑๕ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๗

คำตักเตือน หนังสือสำคัญนี้ ต้องเปลี่ยนใหม่ทุกปี ตามความในมาตรา ๙ แห่งพระราชบัญญัติทนายความ พุทธศักราช ๒๔๕๗

หนังสือสำคัญทนายความ พ.ศ. ๒๔๗๖

ที่ ๕๖/๒๕๐๐

แบบ ๒ ท้ายพระราชบัญญัติ

หนังสือสำคัญทนายความ

ชั้นที่ หนึ่ง

ข้าพเจ้า หลวงจำรูญเนติศาสตร์

อธิบดีผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ ขอประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ข้าพเจ้าได้ลงชื่อ พระวรภักดิ์พิบูลย์ ในทะเบียนเป็นทนายความชั้นที่ หนึ่ง ว่าความได้

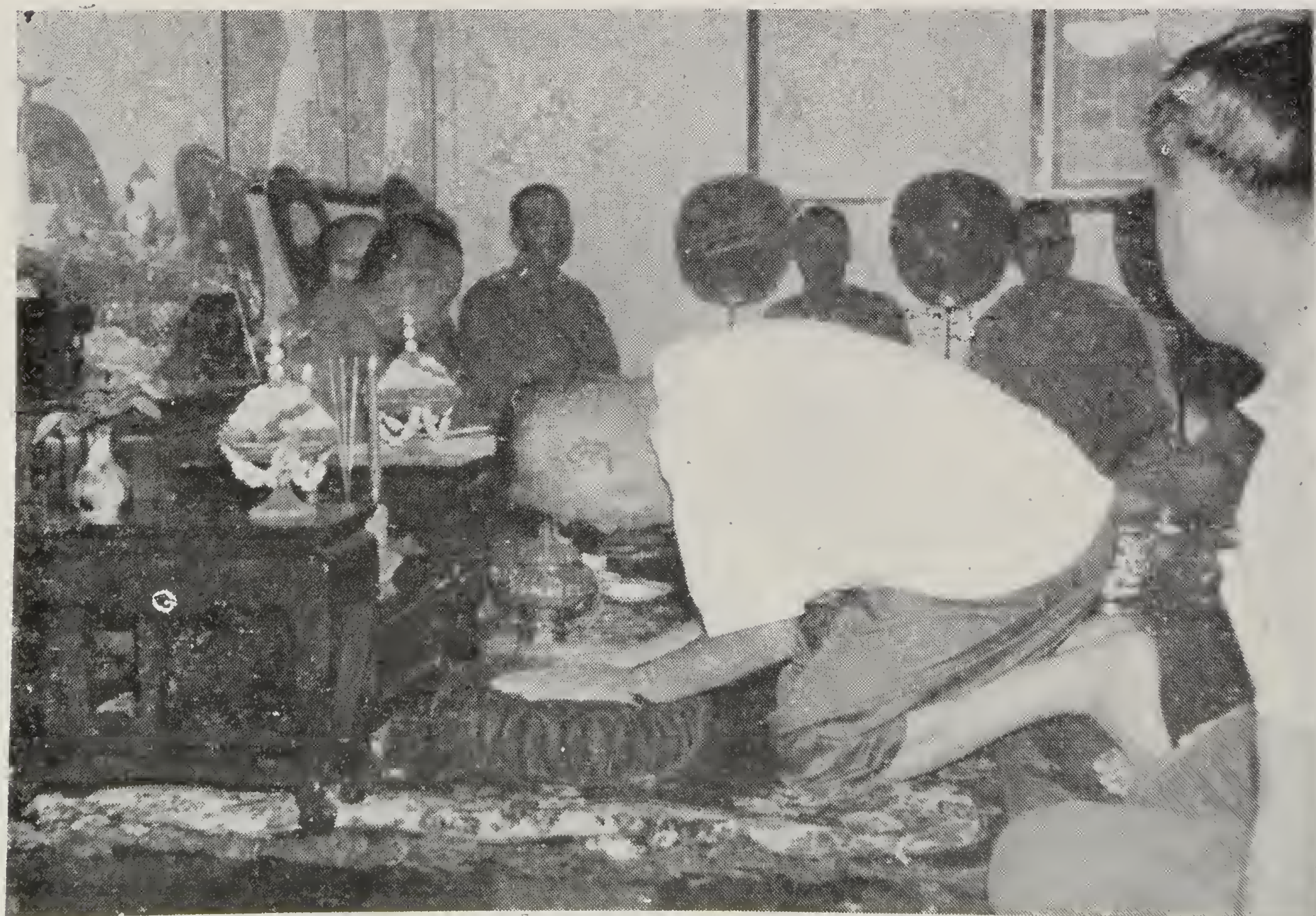
ลงชื่อ .... อธิบดี

หนังสือสำคัญทนายความ พ.ศ. ๒๕๐๐

ทำบุญคล้ายวันเกิดเมื่อ ๒๑ สิงหาคม ๒๕๑๔ ที่บ้าน

ลูกหลานรดน้ำตามประเพณีโบราณ
(ในภาพ ม.ล. สวาสดิ์ ชุมสาย)

เนื่องในวันคล้ายวันเกิด ๒๑ ส.ค. ๒๕๑๔

คณบดีคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย
เป็น เจ้าภาพสวดพระอภิธรรม

คณบดี คณะรัฐศาสตร์ บำเพ็ญกุศล เนื่องในโอกาส
สวดพระอภิธรรม ณ วัดเทพศิรินทราวาส

บรรดาลูกหลานและญาติสนิท

ผู้ร่วมเป็นเจ้าภาพสวด และฟังพระอภิธรรม

ในการบำเพ็ญกุศลศพ ณ วัดเทพศิรินทราวาส

บรรดาญาติถ่ายรูปรวมกันหน้าศพ

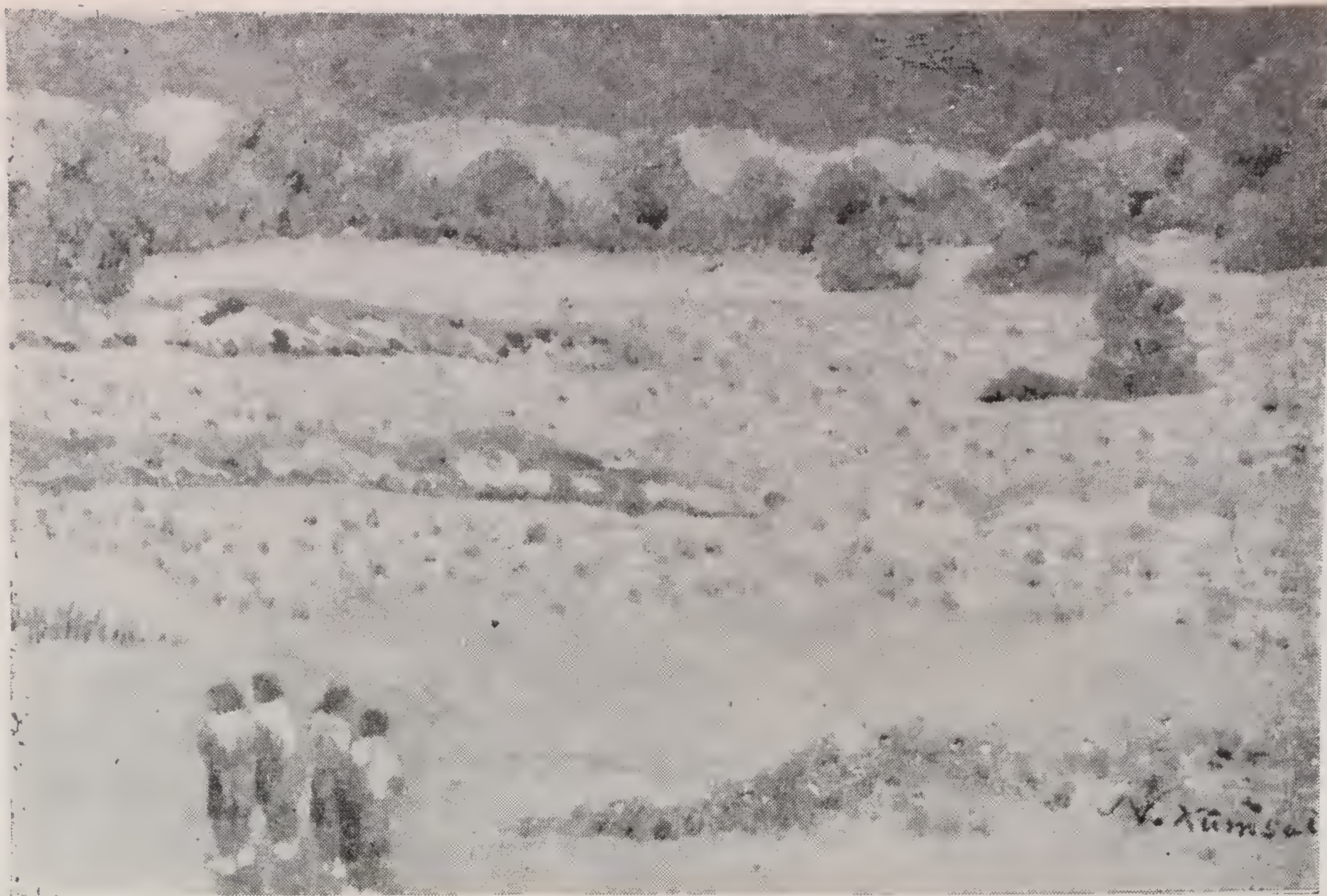
นางวรภักดิ์พิบูลย์ บำเพ็ญกุศล ในการสวดพระอภิธรรมตั้งศพ
ณ วัดเทพศิรินทราวาส

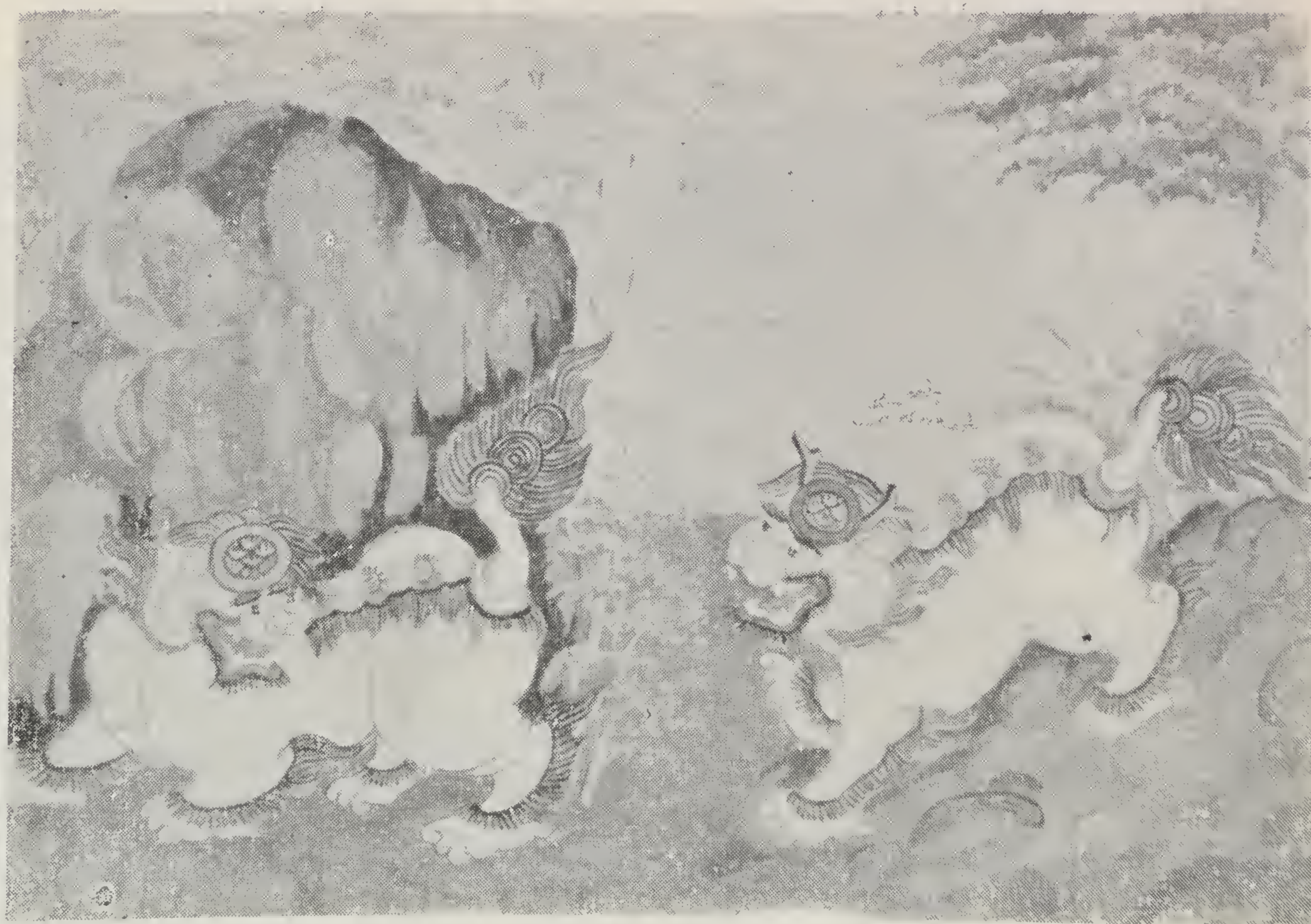
นางวรภักดิ์พิบูลย์

ส่วนหนึ่งของภาพเขียนสีน้ำมันซึ่งเป็นงานอดิเรกของท่าน

ภาพวาดโดยศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์

ภาพวิวธรรมชาติโดยศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์

ภาพวรรณคดีโดยศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์

ภาพชีวิตชนบทโดยศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์

กฎหมาย

กฎหมายไทยโบราณ*

เพื่อทราบเรื่องราวเกี่ยวกับกฎหมายไทยโบราณดีขึ้น จำเป็นต้องศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทย โดยย่อไว้ก่อนคือ

ประวัติศาสตร์กล่าวว่า ชาติไทยเป็นชาติเก่าแก่ชาติหนึ่ง ซึ่งมีมาแต่ก่อนพุทธกาล ภูมิลำเนาเดิมตั้งอยู่ในเนื้อที่ที่เป็นประเทศจีนตอนใต้บัดนี้ คือมณฑลฮุนหนำ กุยจิว กวางตุ้ง และกวางไส คนไทยชอบอิสระเสรีมาแต่ดึกดำบรรพ ฉะนั้นเมืองไทยในเนื้อที่ที่กล่าวแล้วจึงมิใช่เป็นประเทศเดียว แต่แยกกันเป็นเมือง ๆ ต่างมีอิสระจากกัน

เมื่อมีผู้คนคับคั่งกันเข้า ราว พ.ศ. ๔๐๐ เป็นต้นมา คนไทยได้อพยพลงมาหาที่ทำกินทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ และทิศใต้มากขึ้นทุกที พวกที่ลงมาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ เข้าตั้งภูมิลำเนาอยู่ในลุ่มน้ำคง หรือน้ำสาละวิน ราว พ.ศ. ๘๐๐ พวกนี้ได้ตั้งเมืองหลวงที่เมืองพง และตั้งเป็นแคว้นอิสระขึ้น เรียกว่า ไทยใหญ่ หรือ เงี้ยว หรือ ฉาน ในปัจจุบันนี้ ส่วนพวกที่ลงมาทางทิศใต้ เข้าตั้งภูมิลำเนาทางลุ่มน้ำโขง และตั้งเป็นแคว้นอิสระขึ้น ซึ่งในทุกวันนี้เรียกว่า สิบสองจุไทย หรือ สิบสองเจ้าไทย และเรียกชื่อพวกนี้ว่า ไทยน้อย

---

* คัดจากบางส่วนของประวัติศาสตร์กฎหมายไทย โดยศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ (ม.ล. นภา ชุมสาย), หนังสือชุดคำบรรยาย, คณะรัฐศาสตร์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ๒๕๑๒

สำหรับเมืองไทยเดิม คือเนื้อที่มณฑลใต้ของจีนบัดนี้นั้น เดิมแยกออกเป็นหกหัวเมือง จนถึง พ.ศ. ๑๑๙๒ หรือประมาณ ๑,๓๐๐ ปีมานี้ ได้รวบรวมกันเป็นอาณาจักรไทยอิสระขึ้น และตั้งราชธานีที่เมืองหนองแส หรือที่จีนเรียกว่า ตาลีฟู และเรียกอาณาจักรนี้ว่า น่านเจ้า อาณาจักรนี้รุ่งเรืองอยู่ประมาณ ๖๐๐ ปี จนถึง พ.ศ. ๑๗๙๗ ได้เสียเอกราชลงโดย กุบไล่ข่าน ชาติมองโกล ซึ่งครองเมืองจีนตั้งราชวงศ์หงวน ในขณะนั้น

ไทยเดิมเสื่อมแต่ไทยใต้กลับเจริญขึ้น ไทยในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ได้ตั้งเมืองใหญ่ถึง ๙ เมือง คือเมืองสวรรคโลก สุโขทัย กำแพงเพชร อู่ทอง นครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี ไชยา นครศรีธรรมราช

พ.ศ. ๑๘๐๐ ไทยใต้พวกหนึ่ง โดยขุนบางกลางท่าว พ่อเมืองบางยาง กับขุนผาเมือง พ่อเมืองราด ร่วมกันชิงเมืองสุโขทัยได้จากขอมสมาดโขลญลำพงข้าหลวงขอมประจำแคว้นสุโขทัย และจัดตั้งอาณาจักรของคนไทยขึ้น เรียกว่าอาณาจักรสุโขทัย ยกขุนบางกลางท่าวพ่อเมืองบางยางขึ้นเป็นพ่อขุนเมือง มีนามใหม่ว่า ขุนศรีอินทราทิตย์ มีพ่อเมืองสืบต่อมา รวม ๖ องค์ แล้วอาณาจักรสุโขทัยก็แพ้สงครามอาณาจักรอยุธยา ใน พ.ศ. ๑๙๒๑ และได้เข้ารวมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา แต่นั้นมา

พ.ศ. ๑๘๙๐ พระเจ้าอู่ทองทรงสร้างพระนครศรีอยุธยา แล้วเสร็จและประกาศอิสระภาพ ในปี พ.ศ. ๑๘๙๓ อาณาจักรนี้มีพระมหากษัตริย์ครอบครอง ๓๓ พระองค์ ก็สิ้นสุดลงโดยเสียแก่พม่า เมื่อ

พลบค่ำของวันอังคาร ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๕ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ รวมระยะเวลาเป็นราชอาณาจักรอยู่ ๔๑๗ ปี

พ.ศ. ๒๓๒๕ รัชกาลที่ ๑ ทรงสร้างอาณาจักรไทยปัจจุบันนี้ มีกรุงเทพมหานครเป็นเมืองหลวง

เมื่อได้ทราบประวัติศาสตร์ชาติไทยมาพอควรแล้ว บัดนี้เราจะศึกษาเรื่องกฎหมายไทยโบราณต่อไป โดยที่ชาติไทยมีประวัติว่าเป็นชาติเก่าแก่ ทรงความเป็นเอกราชอยู่ได้อาณาจักรละหลายร้อยปี แน่นอนไทยจะต้องมีระเบียบการปกครองเป็นปึกแผ่น มีกฎหมายระเบียบข้อบังคับสมบูรณ์มาช้านานแล้ว แต่ก็ยังไม่มีผู้พบกฎหมายโบราณเหล่านี้ทั้งนี้เพราะเหตุหลายประการ

(๑) ชาติไทยไม่ชอบรวมกันเป็นประเทศ ชอบแยกกันอยู่อิสระเป็นเมือง ๆ จึงควรจะมีเพียงกฎหมายท้องถิ่นเท่านั้น อันมีลักษณะจดจำกันมา ทำนองจารีตประเพณีมากกว่า

(๒) ชาติไทยต้องย้ายที่ตั้งชาติ เป็นลำดับมา จากเหนือลงใต้ยากแก่การค้นหา

(๓) ชาติไทยไม่มีหนังสือของตนเอง จนถึง พ.ศ. ๑๘๒๖ หรือประมาณ ๖๘๕ ปีมานี้ พ่อขุนรามคำแหง จึงคิดแบบหนังสือไทยขึ้นข้อความกฎหมายไทยต่าง ๆ ก่อน พ.ศ. ๑๘๒๖ คงหาไม่ได้อยู่เองดังเช่น

กฎหมายน่านเจ้า (พ.ศ. ๑๑๙๒–๑๗๙๗) นักประวัติศาสตร์กล่าวว่า ในอาณาจักรน่านเจ้าสมัยนั้น การบริหารราชการแผ่นดินได้จัดให้มีตำแหน่งขุนนางว่าการกระทรวง ๙ ตำแหน่ง หรือนัยหนึ่ง

แบ่งราชการออก ๙ กระทรวง ได้แก่ ๑. ทหาร ๒. สํามโนครัว ๓. ราชประเพณี ๔. ยุติธรรม ๕. มหาดไทย ๖. โยธา ๗. คลัง ๘. ต่างประเทศ ๙. พาณิชย์

ทำให้เราคาดคะเนได้ว่า น่านเจ้ามีกฎหมายใช้อยู่ในขณะนั้นอย่างครบครัน มีศาล มีตุลาการ แน่นอนเป็นสัดส่วนเพราะมีกระทรวงยุติธรรม แต่กฎหมายของน่านเจ้าจะเป็นอย่างไรเราหาทราบไม่

กฎหมายสุโขทัย สุโขทัยมีพ่อเมืองที่เด่นที่สุดคือ พ่อขุนรามคำแหงพ่อเมืององค์ที่ ๓ (พ.ศ. ๑๘๒๑-๑๘๖๑) พ่อเมืององค์นี้แสดงพระปรีชาสามารถเกือบจะทุกทางเป็นนักรบ นักรัฐศาสตร์ นักนิติศาสตร์และนักเศรษฐศาสตร์ ในด้านกฎหมายนั้น กฎหมายสุโขทัยเดิมใช้กฎหมายจารีตประเพณีของไทย ซึ่งส่วนมากก็เป็นข้อบังคับในทางศาสนา เช่นเดียวกับนานาชาติทั่วโลกที่อยู่ในยุคนิยมระบอบปิตาธิปไตย แต่เมื่อไทยเข้ามาสู่สุวรรณภูมินี้ ศาสนาพราหม์กำลังเฟื่องฟูอยู่ ในหมู่ชนพื้นเมืองก่อนแล้ว เหตุนั้นกฎหมายก็ดี ระเบียบราชการบ้านเมืองก็ดี จารีตประเพณีก็ดี ตลอดจนการตั้งชื่อคน ชื่อเมือง ชื่อสถานที่ต่าง ๆ ของคนไทยยุคสุโขทัย ได้โอนเข้าหาคติพราหมณ์ทั้งสิ้น

กฎหมายพ่อขุนรามคำแหง พ่อขุนรามคำแหงได้จดจำเอาคติของพราหมณ์คลุกเคล้าเข้ากับคติเดิมของไทยน่านเจ้าแก้ไขบางสิ่งบางอย่างที่ขัดกับนิสัยคนไทยเสียใหม่ แล้วทรงจารึกข้อความเหล่านี้ไว้ในหลักศิลาหลักหนึ่ง ซึ่งเรียกกันในบัดนี้ว่า "ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง" คนสมัยเราเข้าใจกันว่า ศิลาจารึกหลังนี้เริ่มจารึกขึ้น ในระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๘

ถึง ๑๘๓๕ แต่จะเป็นปีใดเอาแน่ไม่ได้ หลักศิลานี้เป็นหลักสี่เหลี่ยม สูง ๑๑๑ ซ.ม. มีอักษรไทยจารึกทั้งสี่ด้าน ตอนต้นเป็นคำของพ่อขุนรามคำแหงเองเล่าประวัติของพระองค์ ตอนกลางเล่าถึงชีวิตของชาวสุโขทัยสมัยนั้น ตอนท้ายกล่าวถึงเกียรติคุณของพ่อขุน ข้อความที่จารึกไว้นั้น ในสายตาของนักนิติศาสตร์เห็นข้อความบางตอนเป็นกฎหมายและเรียกกันว่า "กฎหมายสี่บท"

บทที่ ๑ บทมรดก ว่า "ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ล้มตายหายกว่า[1] เหย้าเรือนพ่อเชื้อ[2] เสื้อคำ[3] ช้างขลุก ลูกเมีย[4] เยียข้าว[5] ไพร่ฟ้าข้าไทย ป่าหมาก[6] ป่าพลู มัน[7] ไว้แก่ลูกมันสิ้น"

ความหมายของบทนี้ก็คือ ใครก็ตามล้มตายหายจาก[1] ให้บ้านเรือน พ่อพันธ์[2] เสื้อผ้าที่มีไว้ขาย[3] ช้างโขลงตัวเล็ก ตัวเมีย[4] ฉางข้าว[5] คนใช้[6] สวนผลไม้สวนผัก[7] ให้แก่ลูกมันสิ้น

บทที่ ๒ บทที่ดิน ว่า "สร้างป่าหมาก ป่าพลูทั่วเมืองทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลาง ก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างไว้ได้แก่มัน"

ความหมายของบทนี้คือ ผู้ใดโก่นสร้างสวนผลไม้ สวนผัก สวนมะพร้าว สวนขนุน (ลาง) สวนมะม่วง มะขามได้ให้เป็นสิทธิแก่ผู้สร้าง

บทที่ ๓ บทวิธีพิจารณา ว่า "ไพร่ฟ้าลูกจ้าว ลูกขุน ผิแหละผิดแยกแสกว้างกัน สวนดูแท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าด้วยซื่อ บ่เข้าผู้ลักมักผู้ซ่อน เห็นข้าวท่านบ่ใคร่พิน เห็นสินท่านบ่ใคร่เดือด"

ความหมายของบทนี้ก็คือ ใครมีเรื่องโต้เถียงกัน ให้พิจารณาดูให้แน่นอน (ว่าเรื่องเป็นมาอย่างไรกัน) แล้วจึงตัดสินโดยซื่อไม่เข้าข้างโน้นข้างนี้ ไม่ยินดี (ใคร่พิน) เห็นแก่ทรัพย์ของเขา

บทที่ ๔ บทลักษณะฎีกา ว่า "ในปากประตูมีกระดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้หั้น ไพร่ฟ้าหน้าปก กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่ไร้ ไปสั่นกระดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงพ่อเมืองได้ยินเรียก เมื่อถาม สวนความแก่มันด้วยซื่อ ไพร่ในเมืองสุโขทัยนี้จึงชม"

ความหมายของบทนี้ก็คือ ที่ประตูพระราชวัง มีกระดิ่งแขวนไว้ ถ้าราษฎรมีถ้อยความทุกข์ร้อน ก็ให้สั่นกระดิ่งนั้น พ่อขุนรามคำแหงจะเสด็จออกมาถาม

กฎหมายสี่บทของพ่อขุนรามคำแหงนี้เป็นที่นิยมชมชอบกันมากทั้งนักนิติศาสตร์และนักรัฐศาสตร์ เพราะเหตุที่ได้แสดงออกชัดแจ้ง ถึงการเคารพต่อสิทธิและเสรีของบุคคล ได้แสดงออกชัดแจ้งถึงความเสมอภาพกันในชุมชน แต่ก่อนที่จะเข้าใจกฎหมายเหล่านี้ จำต้องเรียนถึงความความเป็นอยู่ของคนในสมัยนั้นบ้างเล็กน้อย

● **เรื่องมรดก** คนไทยโบราณมีทรัพย์ที่เป็นหลักแท้คือที่ดิน หรือที่ทำกิน ส่วนสังหาริมทรัพย์ของเคลื่อนที่ทั้งปวง ส่วนมากเป็นเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มและเครื่องมือทำกินในครอบครัวบ้างเล็กน้อย เครื่องประดับแหวนทอง ตู้เย็น รถยนต์อย่างปัจจุบันนี้หามีไม่ สำหรับที่ดินนั้น

ก็มิได้เป็นกรรมสิทธิ์ของตน แต่เป็นของประมุขแห่งชาติ ฉะนั้นถ้าใครตายลง มรดกก็จะไม่มีอะไรมากชิ้นนัก ซึ่งลูกหลานแบ่งกันออกไปหมดจึงไม่ปรากฏมาแต่ก่อนว่า ไทยมีกฎหมายเกี่ยวกับการแบ่งมรดกของราษฎรสามัญ สำหรับอภิชนที่มีตำแหน่งในวงราชการนั้น ประมุขของชาติได้ให้อะไรแก่เขาเป็นพิเศษ เป็นต้นว่า บำเหน็จ บำนาญพัทยา ตลอดจนมีที่ดินได้มาก ตามบรรดาศักดิ์ อภิชนเหล่านี้เวลาตายแล้ว มีทรัพย์มรดกมาก ประมุขของชาติถือว่า คนเหล่านี้มั่งมีขึ้น ก็เพราะประมุขของชาติทรงชุบเลี้ยงมา จึงเอามรดกเป็นของหลวงหมด โดยลักษณะเช่นนี้ ครอบครัวไทยสมัยโบราณ เวลาผู้ใหญ่ในสกุลสิ้นชีพลง จึงกระจัดกระจายไม่เป็นปึกแผ่น พ่อขุนได้ตรากฎหมายมรดกขึ้น ให้มรดกแก่ลูกมั้น เพื่อให้สกุลต่าง ๆ เป็นปึกแผ่น ทั้งจะให้สอดคล้องกับบทที่ดินด้วย

๒. **เรื่องที่ดิน** เป็นธรรมเนียมของเผ่าไทยทั่วทุกแห่งมีว่า ที่ดินในเขตที่ประมุขของตน มีอำนาจปกครองอยู่นั้นเป็นของประมุข จะได้เป็นที่ดินของราษฎร์หามิได้จึงเรียกประมุขของชาติว่า "พระเจ้าแผ่นดิน" การที่ราษฎร์ได้ใช้ที่ดินทำมาหากินนั้น ราษฎรไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแต่อย่างใด ฉะนั้นการที่สุโขทัยบัญญัติกฎหมายที่ดินขึ้นนี้ จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงจารีตประเพณีดั้งเดิมของไทยนักนิติศาสตร์ชมว่า ถูกต้องตามหลักความยุติธรรม เพราะเขาได้ลงแรงโก่นสร้างแล้ว เขาควรได้ที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ นักรัฐศาสตร์ชมว่า ถูกต้องตามหลักเศรษฐกิจ และจิตใจ

ของมนุษย์เมื่อใครเป็นเจ้าของอะไรย่อมหวงแหนทนุบำรุงสิ่งที่ตนเป็นเจ้าของนั้น ทำให้เกิดผลดีในทางผลิตและบำรุงรักษาอันเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ทั้งในด้านความเจริญและด้านรักประเทศชาติ ถ้าใครมิใช่เจ้าของที่ดิน ก็จะทำที่ดินพอไปทีอย่างที่เรียกว่า "สุกเอาเผากิน" ไม่มีความรักหวงแหนในผืนแผ่นดินนั้น ไม่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองเต็มที่ กฎหมายบทนี้ได้ใช้เป็นหลักต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร ซึ่งจะกล่าวพิศดารในเรื่องกฎหมายที่ดิน

๓. **เรื่องวิธีพิจารณา** บ้านเมืองเจริญขึ้น พลเมืองมากขึ้น พวกอภิชนมีมากขึ้น คดีทะเลาะวิวาทกันก็มีมากขึ้น จนเหลือมือพ่อขุน การชำระถ้อยความต้องแบ่งให้คนอื่นไปทำ คนอื่นไม่มีอำนาจเท่าพ่อขุน ความเคารพ ความเกรงใจกันก็มีน้อยกว่า จิตใจของคนอื่นไม่มั่นคงเหมือนพ่อขุน ฉะนั้นจึงมีกฎหมายบทวิธีพิจารณานี้ขึ้น เพื่อให้คดีในโรงศาลเป็นไปโดยยุติธรรม ไม่ให้ผู้ชำระตัดสินเห็นแก่หน้ากัน หรือเห็นแก่สินบน ได้กำชับให้ตัดสินความโดยซื่อ

๔. **ลักษณะฎีกา** เมื่อกำหนดหลักไว้ให้ใช้ในการพิจารณา พิพากษาคดีดังปรากฏในบทที่ ๓ แล้วก็ตาม พ่อขุนเห็นว่ายังไม่เป็นการเพียงพอแก่การรักษาความยุติธรรมและความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง จึงออกลักษณะฎีกา ให้ราษฎรผู้ทุกข์ร้อน ร้องเรียนต่อประมุขของชาติได้โดยตรง เพื่อเป็นทางออกของราษฎรผู้ทุกข์ร้อน และเป็นเครื่องกรองความยุติธรรมของบ้านเมืองอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งเป็นหลักมาจนทุกวันนี้

กฎหมายสี่บทนี้ได้ช่วยผดุงความเจริญของบ้านเมือง ผดุงความยุติธรรมของสังคมเกิดขึ้นด้วยความเห็นการณ์ไกลของพ่อขุน จึงทำให้นักนิติศาสตร์ ชั้นหลังนิยมชมชอบกันมาก

กฎหมายพญาเลอไท พ.ศ. ๑๘๘๗ ต่อจากกฎหมายสี่บทมา ๒๖ ปี สมัยพญาเลอไทยกษัตริย์อาณาจักรสุโขทัย องค์ที่ ๔ (พ.ศ. ๑๘๖๑ –๑๘๙๗) โปรดให้จารึกกฎหมายลักษณะโจรลงในแผ่นศิลา เป็นภาษาไทยด้วยอักษรไทย ตั้งไว้กลางเมืองสุโขทัย อันเป็นย่านผ่านระหว่างเมืองชะเลียง กำแพงเพชร ทุ่งยั้ง บางยม สองแคว ในศิลาจารึกมีใจความสำคัญเกี่ยวกับการทำผิดฐานลักพาคนหนี และลักทรัพย์อันเป็นความผิดที่มักจะต่อเนื่องกัน หลักศิลาจารึกของพญาเลอไทนี้ พบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ถอดความเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖[๑]

กฎหมายของพญาเลอไทนี้ ความจริงก็เป็นกฎหมายลักษณะโจรหมวดหนึ่ง ซึ่งไม่แปลกประหลาดอันใด แต่มีข้อความตอนหนึ่งได้จารึกไว้ว่า "ถ้ามีการลักพาข้าคนเข้ามาในเมืองสุโขทัย ชะเลียง กำแพงเพชร ทุ่งยั้ง บางยม สองแคว และนคร พาหนีเข้ามาในเหย้าเรือนใครให้ส่งข้าคนคืนแก่เจ้าของภายในสองวัน ผู้ใดถือตนว่าใหญ่สูง ไม่ส่งคืนจักทอดสินใหมขนาดราชศาสตร์ ธรรมศาสตร์ดุจดังขโมยอันลักคนท่าน" ความตอนนี้เองทำให้เราได้ทราบว่า อาณาจักรสุโขทัย สมัย ๖๕๐ ปีที่แล้วมา ได้ใช้พระธรรมศาสตร์เป็นหลักกฎหมายของบ้านเมือง และ

หมายเหตุ ๑. จากหนังสือจารึกสุโขทัยว่าด้วยกฎหมายลักษณะโจร

มีบทขยายความจากพระธรรมศาสตร์ที่เรียกว่า พระราชศาสตร์ใช้ประ-กอบด้วย

กฎหมายกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยาสำเร็จลงและประกาศอิสรภาพ เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ อาณาจักรนี้สิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ โดยน้ำมือทรามของมหาโจรพม่า ตลอดเวลา ๔๑๗ ปีนี้ มีพระมหากษัตริย์ ๓๓ พระองค์ ได้ทรงสร้างกฎหมายที่เรียกกันว่า พระราช-ศาสตร์ ไว้มากหลาย พระราชศาสตร์เหล่านี้เมื่อเริ่มต้นได้อ้างถึงพระธรรมศาสร์ ฉบับของพระมนูเป็นแม่บท ซึ่งทำให้เราได้ทราบว่า กฎหมายของกรุงศรีอยุธยา ใช้พระธรรมศาสตร์และพระราชศาสตร์ ประกอบกันเช่นเดียวกับกฎหมายสุโขทัย

เมื่อมาถึงสมัยกรุงศรียุธยา ตัวบทกฎหมายได้ขีดเขียนลงบนแผ่นกระดาษแล้วไม่ต้องใช้ศิลาจารึกอย่างแต่ก่อน แต่ทว่าไม่มีกระดาษใช้ฟุ่มเฟือยอย่างสมัยของเรา ทั้งการที่จะขีดเขียนลงก็ชักช้า จึงเชื่อกันว่าพระราชศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อประกาศออกมาเรื่องหนึ่ง ๆ คงจะมีอยู่ในราชการเพียงสามฉบับเท่านั้น คือ

ห้องเครื่อง ฉบับหนึ่งอยู่ที่ห้องเครื่องเป็นฉบับที่พระมหากษัตริย์ทรงอ่าน

หอหลวง ฉบับหนึ่งอยู่ที่หอหลวงเป็นฉบับที่ขุนนาง ข้าราชการทั่ว ๆ ไปอ่านหรือขอคัดลอกเอาไป

ศาลหลวง อีกฉบับหนึ่งอยู่ที่ศาลหลวงสำหรับผู้พิพากษาตุลาการอ่านหรือเชิญมาตัดสิน

เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าแล้ว กฎหมายที่เป็นฉบับหลวง รวมทั้งพระธรรมศาสตร์ตัวจริงคงสูญหาย หรือถูกข้าศึกเผาทำลายหมด เราจึงไม่พบเห็นตัวจริงของกฎหมายกรุงศรีอยุธยานี้ จะได้กล่าวต่อไปโดยละเอียดในบทที่ว่าด้วยพระราชศาสตร์

เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้ว เมืองไทยเกิดจลาจลสองปีแล้วสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงกู้อิสรภาพได้ และทรงสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี แต่ยังไม่ทันได้จัดราชการบ้านให้เป็นระเบียบเรียบร้อย ก็สิ้นรัชกาลนี้ไป

กฎหมายตราสามดวง

ดังได้กล่าวแล้วว่า ตอนต้นแห่งกรุงรัตนโกสินทร ไทยใช้กฎหมายตราสามดวง และสาเหตุที่จะมีกฎหมายตราสามดวงขึ้นใช้ก็เนื่องจาก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ ภายหลังสร้างกรุงเทพ ฯ แล้ว ๑๙ ปี มีคดีฟ้องหย่าเรื่องหนึ่งเกิดขึ้น โดยพระยาศรีธรรมราช(๑) ได้นำคำร้องทุกข์ของนายบุญศรี ช่างเหล็กหลวง(๒) กล่าวโทษพระเกษม(๓) นายราชอรรถ(๔) ขึ้นกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๑ ใจความว่า อำแดงป้อม(๕) ภรรยานายบุญศรีฟ้องหย่า นายบุญศรีให้การแก่พระเกษมว่า อำแดงป้อมนอกใจทำชู้ด้วยนายราชาอรรถ แล้วมาฟ้องหย่านายบุญศรี นายบุญศรีไม่หย่า พระเกษมไม่พิจารณาตามคำให้การของนายบุญศรี พระเกษมพูดจาแพละโลม (เกี้ยว) อำแดงป้อม และพิจารณาไม่เป็นสัจธรรม

หมายเหตุ (๑) พระยาศรีธรรมราช=รัฐมนตรีว่าการคลังสมัยนั้น

(๒) นายบุญศรี ช่างเหล็กหลวง=ช่างทำการหล่อเหล็ก ตีเหล็ก เกี่ยวกับการทำอาวุธและเครื่องรบ นับว่าเป็นข้าราชการคนหนึ่ง ในกระทรวงการคลังสมัยนั้น

(๓) พระเกษม=เป็นตระลาการศาลแพ่ง มีหน้าที่เป็นผู้ปรับบท

(๔) นายราชอรรถ=ข้าราชาการคนหนึ่งในสำนักพระราชวัง ในสมัยนั้น

(๕) อำแดงป้อม=สมัยนั้นเรียกผู้หญิงว่าอำแดงเท่ากับคำว่านาง หรือนางสาวสมัยนี้

เข้าด้วยอำแดงป้อมแล้วคัดข้อความมาให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงปรึกษา[๖] ว่า "หญิงหย่าชายได้" ให้อำแดงป้อมกับนายบุญศรีขาดจากผัวเมียกันตามกฎหมาย

เรื่องนี้พระมหากษัตริย์ทรงเห็นด้วยว่า หญิงนอกใจชายแล้วจะมาฟ้องหย่า ศาลตัดสินให้หย่าได้นั้น ไม่เป็นการยุติธรรม แต่เพื่อให้แน่พระทัย รับสั่งให้เชิญตัวบทออกมาดูสามฉบับ คือ จากศาลหลวง ๑ จากผู้ปรับบท ๑ จากหอหลวงข้างที่ ๑ มีความตรงกันว่า "หญิงหย่าชายได้" จึงมีพระบรมราชโองการว่า ทางฝ่ายพุทธจักรนั้น มีพระไตรปิฎกสั่งสอน ถ้าพระไตรปิฎกฟั่นเฟือน ก็ต้องประชุมพระราชาคณะทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก ให้ถูกต้องผ่องใส ฝ่ายอาณาจักรอาศัยกฎหมายเป็นบรรทัดฐานถ้ากฎหมายฟั่นเฟือนเสียยุติธรรมไป ก็ต้องชำระดัดแปลงใหม่ ให้ชอบด้วยยุติธรรมไว้จึงโปรดเกล้า ฯ ให้แต่งตั้งข้าราชการที่มีสติปัญญาขึ้น ๑๑ นาย เป็นอาลักษณ์ ๔ ลูกขุน ๓ ราชบัณฑิต ๔ ให้ชำระกฎหมาย

กรรมการชุดนี้ ได้ตรวจชำระพิจารณาสอบทานตัวบทที่ใช้อยู่กับคัมภีร์พระธรรมศาสตร์อันเป็นแม่บท ใช้เวลาหนึ่งปีจึงตรวจชำระเสร็จ นับว่าเร็วมาก ที่ทำได้รวดเร็วเช่นนี้ เห็นจะเป็นเพราะว่า เป็นการคัดลอกกฎหมายที่ใช้อยู่ในขณะนั้น อันมีมาแล้วแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา

---

(๖) ลูกขุน ณ ศาลหลวงปรึกษา=วิธีพิจารณาในสมัยนั้น เมื่อคู่ความฟ้องศาลแล้ว ตระลาการชำระ โดยสืบพยานหลักฐานทั้งสองฝ่ายแล้วนำไปให้ลูกขุนชี้ขาดข้อเท็จจริง แล้วนำไปให้ผู้ปรับปรับบทคดีเรื่องเดียว แยกเจ้าหน้าที่ออกสามตอน เพื่อความถูกต้องยุติธรรมและเพื่อให้รับสินบนยากเข้า

มารวบรวมเข้าเป็นหมวดหมู่การบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมตัวบทขึ้นใหม่คงจะมีบ้าง แต่จะไม่มากนัก ทั้งน่าจะได้แก้ถ้อยคำสำนวน คำศัพท์ตามที่คนในสมัย พ.ศ. ๒๓๔๗ ใช้พูดจากัน หาใช่คำพูดของคนต้นบัญญัติในสมัย พ.ศ. ๑๘๙๔ ไม่เพราะเราซึ่งอยู่ห่างกฎหมายตราสามดวงมา ๑๖๐ ปี ยังฟังข้อความเข้าใจได้ตลอดถ้าเป็นถ้อยคำของคนต้นบัญญัติ สมัย ๗๐๐ ปีมาแล้ว เราคงไม่เข้าใจตลอดเป็นแน่ การตรวจชำระกฎหมายครั้งนี้มีลักษณะเป็นการรวบรวมกฎหมายเดิมเข้าเป็นลักษณะ แต่ละลักษณะมีข้อความเป็นเรื่อง ๆ ไม่ติดต่อกัน มีคำปรารภของแต่ละเรื่องทั้งยังกล่าวถึงมูลเหตุของการออกกฎหมายเรื่องนั้น และคำสั่งของพระมหากษัตริย์ที่ให้ตรากฎหมายนั้นขึ้นด้วย

เมื่อกรรมการตรวจชำระเสร็จแล้วอาลักษณ์ได้เขียนด้วยหมึกลงบนสมุดข่อยสีขาว รวม ๖ ชุด ชุดละ ๔๑ เล่ม ๓ ชุดแรกเป็นต้นฉบับแท้ เรียกว่าฉบับหลวงเขียนเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๘ บนปกแต่ละเล่มประทับตราพระราชสีห์ ตราของมหาดไทย ๑ ประทับตราของพระคชสีห์ตราของกลาโหม ๑ ประทับตราบัวแก้วตราของคลัง ๑ ที่ประทับตรา ๓ กระทรวงเช่นนั้น ก็เพราะการปกครองบังคับบัญชาหัวเมืองในสมัยนั้น แยกออกเป็นสี่ส่วนหัวเมืองฝ่ายเหนืออยู่ในบังคับบัญชาของมหาดไทย หัวเมืองปักษ์ใต้อยู่กับกลาโหม หัวเมืองชายทะเลตะวันออกอยู่กับคลัง มณฑลราชธานีอยู่กับพระมหากษัตริย์ และอำนาจตุลาการในสมัยนั้น ก็รวมอยู่กับอำนาจบริหาร กฎหมาย ๓ ชุดแรกอันเป็นฉบับ

หลวงนั้น ได้แยกเก็บไว้ที่หอเครื่องฉบับหนึ่ง ที่หอหลวงฉบับหนึ่ง ที่ศาลหลวงฉบับหนึ่ง

อีก ๓ ชุดเขียนอย่างเดียวกันแต่มิได้ประทับตรา เรียกกันว่าฉบับรองทรงเขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๐ เว้นแต่เล่มลักษณะทาสเล่มเดียวเขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๘ ฉบับรองทรงสำหรับเอาออกใช้อ่านเขียนคัดลอก และเอาออกใช้เวลาตัดสินคดี เพื่อเป็นการถนอมฉบับตัวจริงมิให้ชอกช้ำบุบสลายเร็วเพราะการใช้ ฉบับรองทรงนี้คงจะได้เก็บไว้ในที่เดียวกันกับฉบับหลวง ในปัจจุบันนี้ปรากฏว่า ฉบับหลวงมีเหลืออยู่ ๗๙ เล่ม ฉบับรองทรง เหลือ ๑๗ เล่ม

ในกฎหมายฉบับหลวงก็ดี ฉบับรองทรงก็ดี ไม่ได้เขียนลำดับไว้ว่า เล่มใดเป็นเล่มที่เท่าใด ฉะนั้นการจัดลำดับลักษณะพระอัยการก่อนและหลังของกฎหมายตราสามดวงจึงควรจะเป็นไปตามปีแก่อ่อน ของกฎหมายเดิมดังนี้

๑. พระธรรมศาสตร์
๒. ลักษณะอินทภาษ
๓. ลักษณะพยาน
๔. ลักษณะอาญาหลวง
๕. ลักษณะอาญาราษฎร์
๖. ลักษณะรับฟ้อง
๗. ลักษณะลักพา

๘. ลักษณะโจร

๙. ลักษณะเบ็ดเสร็จ

๑๐. ลักษณะผัวเมีย

๑๑. ลักษณะขบถศึก

๑๒. ลักษณะศักดินาพลเรือน

๑๓. ลักษณะศักดินาทหารหัวเมือง

๑๔. ลักษณะกฎหมายมณเฑียรบาล

๑๕. ลักษณะพิสูจน์ดำน้ำลุยเพลิง

๑๖. ลักษณะกรมศักดิ์

๑๗. ลักษณะพระธรรมนูญ

๑๘. ลักษณะมรดก

๑๙. ลักษณะอุทธรณ์

๒๐. ลักษณะทาส

๒๑. พระราชกำหนดเก่า

๒๒. ลักษะกู้หนี้

๒๓. ลักษณะวิวาท

๒๔. ลักษณะตระลาการ

๒๕. มูลคดีวิวาทหรือลักษณะบานแผนกปั่นหมู่

๒๖. กฎสามสิบหกข้อ

๒๗. พระราชบัญญัติ

๒๘. กฎหมายพระสงฆ์

๒๙. พระราชกำหนดใหม่

ในกฎหมายตราสามดวงที่หมอบรัดเลย์ พิมพ์ขึ้นในปี ๒๔๐๕-๖ นั้น ได้เติมกฎหมายลักษณะโจรห้าเส้นอันเป็นกฎหมายที่ตราขึ้นในรัชกาลที่ ๓ ลงไปด้วย ซึ่งทำให้มีผู้เข้าใจผิดว่า กฎหมายตรา ๓ ดวงมี ๓๐ ลักษณะที่จริงมีเพียง ๒๙ ลักษณะเท่านั้น

กฎหมายตราสามดวงนี้ มีผู้พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ คือ ๔๕ ปีหลังจากวันที่ประกาศใช้ เป็นสมัยรัชกาลที่ ๓ ของกรุงรัตนโกสินทร์ ผู้พิมพ์คือ นายโหมด อมาตยกุล ซึ่งภายหลังได้เป็น พระยากสาปน์ หนังสือรุ่นนี้ เมื่อพิมพ์ออกจำหน่ายได้สักหน่อยก็ถูกรัฐบาลริบและทำลายหมด (เท่าที่เจ้าหน้าที่ไปเก็บมาได้) ที่ให้ริบทำลายก็เพราะถือว่าเป็นการละเมิดพระเกียรติของพระมหากษัตริย์

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ มีฝรั่งช่างพิมพ์คนหนึ่งชื่อ หมอบรัดเลย์ เป็นหมอสอนศาสนา นำหนังสือของนายโหมดพิมพ์ขึ้นอีก แยกเป็นหนังสือสองเล่ม เล่ม ๑ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ เล่ม ๒ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ หนังสือนี้นิยมเรียกกันว่า "กฎหมายสองเล่ม" หรือ "กฎหมายหมอบรัดเลย์"

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้นำไปพิมพ์ใหม่ พิมพ์เป็นสองเล่มเหมือนกัน และมีคำอธิบายชี้แจงท้ายบททำเป็นคำสอนนักศึกษานิติศาสตร์ เรียกกันว่า "กฎหมายราชบุรี" ใน

กฎหมายราชบุรีนี้ได้พิมพ์กฎหมายลิลิต และกรมศักดิ์สำเร็จลงไปด้วย ทั้งสองอย่างนี้ไม่ใช่กฎหมาย แต่เป็นคำอธิบายกฎหมาย

ครั้นตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นแล้วมหาวิทยาลัยนี้ได้พิมพ์กฎหมายตราสามดวงนี้ขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี ๒๔๘๒ การพิมพ์ครั้งนี้ได้ทำแม่พิมพ์ (บล๊อก) จากตัวบทจริง ๆ ทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษาชั้นหลังได้ศึกษาค้นคว้าเสมือนจากตัวบทที่แท้จริง และเพื่อประโยชน์แก่นักอักษรศาสตร์ และวรรณคดีด้วย (ตัวบทกฎหมาย ในกฎหมายตราสามดวง จะบรรยายโดยละเอียดในบทพระราชศาสตร์ และบทต่อ ๆ ไป)

พระธรรมศาสตร์

พระธรรมศาสตร์กับพระราชศาสตร์ หลักกฎหมายหรือที่เรียกว่า "มูลคดี" ไทยเราใช้พระธรรมศาสตร์เป็นหลัก ส่วนบทบัญญัติปลีกย่อย หรือที่เรียกว่า "สาขาคดี" เราใช้พระราชศาสตร์ คือบทบัญญัติที่องค์พระมหากษัตริย์ทรงตราขึ้น เพื่อประกอบกับพระธรรมศาสตร์

พระธรรมศาสตร์ไทยได้ต้นฉบับมาจากรามัญ ด้วยภาษารามัญ แต่เราทราบกันว่า รามัญได้พระธรรมศาสตร์มาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง เรื่องมีอยู่ว่า แหลมทองอันเป็นที่ตั้งอาณาจักรไทยบัดนี้เดิมเป็นที่อยู่ของคนสองชาติ ขอมกับลาว ขอมอยู่ตอนใต้ลาวอยู่ตอนเหนือ ในสมัยพุทธกาลหรือก่อนนั้น ชาวอินเดียตอนใต้เคยไปมาค้าขายจนถึงแหลมทองนี้ รู้จักหลักแหล่งภูมิประเทศดีอยู่แล้ว ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗ ชาวอินเดียตอนใต้ได้รับความเดือดร้อน ด้วยพระเจ้าอโศกมหาราชเสด็จยกกองทัพมาปราบปราม พวกใต้เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ ถูกฆ่าฟันล้มตายและถูกจับเป็นชะเลยมาก พวกที่เหลือตายรอดจากถูกจับ จึงพากันอพยพหลบหนีข้ามทะเลมาอยู่ในแหลมทองนี้ ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินเป็นหลักแหล่งมากขึ้นทุกที ชาวอินเดียเป็นชาติที่เจริญแล้วในทางกสิกรรม หัตถกรรม และวัฒนธรรม ดีกว่าคนพื้นเมือง ดังนั้นชาวอินเดียที่อพยพเข้ามาอยู่ในแผ่นดินนี้ จึงมีอำนาจขึ้นโดยรวดเร็วได้เป็นครูอาจารย์

ชาวพื้นเมือง และในที่สุดก็ได้เป็นเจ้าบ้านผ่านเมือง ครอบครองคนพื้นเมืองเป็นลำดับมา

เกิดชาติขอม เป็นธรรมดาเมื่ออยู่ร่วมกันนาน นับด้วยร้อยปี ชาวอินเดียวกับคนพื้นเมืองย่อมปะปนกัน ซึ่งในที่สุดก็ได้กลายเป็นคนอีกชาติหนึ่งซึ่งคนไทยเรียกว่า "ขอม" ซึ่งหมายความว่าคนผิวดำ พวกขอมได้นำระเบียบแบบแผนที่มีอยู่ในอินเดียมาใช้ในการปกครองบ้านเมือง เหตุนั้น "มานนวธรรมศาสตร์" หรือกฎหมายของพระมนู จึงถูกนำเข้ามาใช้ในหมู่ชน ชาติที่เรียกว่า "ขอม" ด้วย

รามัญ ชาวอินเดียที่อพยพเข้ามานั้น ในชั้นต้นเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ ตามชายทะเลของแหลมมลายู ต่อมาแยกย้ายกันแผ่กว้างออกไปตลอดแหลมมะลายู มีพวกหนึ่งเข้าไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ในลุ่มน้ำเอราวดีตอนใต้ภายหลังได้เรียกกันว่า "รามัญ" (ตามชื่อเมือง) หรือ "มอญ" (ตามชื่อเชื้อสาย) หรือเตลง (ตามชื่อถิ่นเดิมคือตลิงคราษฎร์) เมื่อดูตามแผนที่จะพบว่า เมืองรามัญอยู่ตะวันตก ระดับเดียวกับจังหวัดกำแพงเพชรของเรา และด้วยเหตุที่ชาวรามัญ ก็คือชาวอินเดียนั่นเอง ชาวรามัญจึงใช้พระธรรมศาสตร์เป็นหลักกฎหมายบ้านเมือง

ขอมเจริญขึ้นแล้วเสื่อมลง ภายหลังขอมได้ข้ามทะเลจากแหลมมะลายูมาทางตะวันออก เข้าอยู่ในดินแดนที่เป็นประเทศกัมพูชาเดี๋ยวนี้ และได้ตั้งราชธานีที่ยะโสธราปุระหรือนครธม และยกเมืองละโว้หรือลพบุรี เป็นเมืองลูกหลวง ขอมมีอำนาจสูงสุดราว พ.ศ. ๑๔๐๐ และเสื่อมอำนาจลงเป็นลำดับจนถึง พ.ศ. ๑๖๐๐ ขอมถูกกษัตริย์พม่าชื่อ

อโนรธามังช่อ หรืออนุรุธปราบปรามจนสิ้นอำนาจ พม่าได้ขยายอาณาเขตเข้ามาจนถึงลุ่มน้ำเจ้าพระยา

ตั้งอาณาจักรสุโขทัย ในระหว่างที่ขอมมีอำนาจก็ดี ขอมเสื่อมอำนาจ และพม่ากลับมีอำนาจในแผ่นดินผืนนี้ก็ดี พวกไทยคงแทรกซึม เข้ามาตั้งทำมาหากินปะปนอยู่อย่างเงียบ ๆ ครั้นพม่าเสื่อมอำนาจลง และขอมก็ไม่ฟื้นตัวแล้ว ไทยได้ฉวยโอกาสนั้นตั้งอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรสยามตามลำดับ เหตุการณ์เป็นเช่นนี้ รากฐานกฎหมายไทยจึงใช้ "พระธรรมศาสตร์" อันเป็นประมวลกฎหมายของชาวฮินดู ซึ่งพวกขอมและพวกรามัญนำเข้ามาใช้อยู่ก่อนแล้ว พวกไทยชั้นผู้นำ เคยชินต่อพระธรรมศาสตร์ของขอม หรือของรามัญอยู่ก่อนตั้งอาณาจักร หรืออาจจะใช้เป็นระเบียบปกครองภายในหมู่คณะของตนมาก่อนตั้งอาณาจักรแล้วก็ได้ ครั้นตั้งอาณาจักรไทยขึ้นแล้ว จึงนำ "พระธรรมศาสตร์" มาใช้เป็นหลักกฎหมายประจำชาติ เท่าที่ปรากฏไทยใช้พระธรรมศาสตร์มา ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ดังที่ปรากฏเป็นหลักฐานอยู่ในกฎหมายลักษณะโจรของพญาเลอไท ที่จารึกไว้ในหลักศิลา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๗

พระธรรมศาสตร์คล้ายกับรัฐธรรมนูญ พระธรรมศาสตร์เป็นหลักกฎหมายที่ตระลาการจะต้องใช้ในการวินิจฉัยคดี และเป็นหลักกฎหมายที่จะใช้ตัดสิน เมื่อมีคดีอย่างนั้น ๆ เกิดขึ้น เป็นเสมือนแม่บทกฎหมายและนับถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ผู้ใดจะเปลี่ยนแก้มิได้ พระมหากษัตริย์จะตราพระราชศาสตร์ขึ้นขยายความ ก็ต้องไม่ให้ขัดแย้ง มีลักษณะคล้าย

กับกฎหมายรัฐธรรมนูญ ดังที่บัญญัติไว้ในมาตรา ๓๗๔ ว่า "บทบัญญัติแห่งกฎหมายใดมีข้อความแย้ง หรือขัดต่อรัฐธรรมนูญนี้ บทบัญญัตินั้นเป็นอันใช้บังคับมิได้"

พระธรรมศาสตร์ที่ไทยใช้เป็นฉบับของ "พระมนู" พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงอธิบายไว้ในพระราชดำรัส พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินว่า "กฎหมายมนูสารศาสตร์ (คือพระธรรมศาสตร์) เป็นต้นเค้าของกฎหมายที่ใช้อยู่ในกรุงสยามนี้ เป็นกฎหมายมาแต่เมืองอินเดีย เอามาใช้เป็นแม่ข้อที่จะได้ตั้ง พระราชบัญญัติ" รัชกาลที่ ๕ ทรงเรียกพระธรรมศาสตร์ว่า "มนูสารศาสตร์" ก็เพราะพระธรรมศาสตร์ที่ใช้อยู่ในประเทศไทยนี้เป็นฉบับของ "มนู" หรือที่เราเรียกว่า "มนูสาราจารย์"

พระธรรมศาสตร์ที่ใช้อยู่ในอินเดีย นั้นมีหลายฉบับ ฉบับที่เก่าที่สุด ที่เราทราบกันในสมัยนี้ก็คือ ฉบับของท่าน "โคตมะ" คนสกุลเดียวกับพระพุทธเจ้า แต่งขึ้นในสมัยใกล้เคียงกับพุทธกาล ต่อมาปรากฏว่ามีอีกสองฉบับ ฉบับหนึ่งผู้แต่งชื่อ "อาปัสตัมพะ" อีกฉบับหนึ่งผู้แต่งชื่อ "โพธายะนะ" แต่งราว พ.ศ. ๑๕๐ ฉบับที่ ๔ ก็คือแบบของ "มนู" แต่งราว พ.ศ. ๓๕๐ และยังมีผู้อื่นแต่งต่อมาอีก แต่ฉบับที่นิยมแพร่หลายที่สุดคือ ฉบับของมนู ซึ่งเก็บเอาหลักของท่านโคตมะอาปัสตัมพะ และโพธายะนะ มารวบรวมเรียบเรียงให้พิสดารและต่อเติม ทำเรียบร้อยดีกว่าทุกฉบับ ท่านมนูไม่ยอมรับว่าตน เป็นผู้แต่งหรือประมวลมาจากตำราของใคร แต่กลับบอกว่าไปจดมาจากกำแพงจักรวาฬ (ซึ่งอาจจะ

หมายความว่านั่งตรึกตรองมองดูท้องฟ้าแล้วคิดได้เองกระมัง) พระธรรมศาสตร์ฉบับนี้ใช้กันแพร่หลาย ได้กลายเป็นแม่บทกฎหมายของพม่า มอญ เขมร ไทย ตลอดถึง ชะวา

พระธรรมศาสตร์บังคับถึงองค์พระมหากษัตริย์ อีกประการหนึ่งที่ว่า พระธรรมศาสตร์มีลักษณะคล้ายรัฐธรรมนูญนั้น เพราะพระธรรมศาสตร์บังคับถึงองค์พระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์อยู่เหนือกฎหมายที่พระองค์ทรงบัญญัติ แต่ต้องทรงอยู่ใต้บังคับของพระธรรมศาสตร์ ที่กำหนดพระจริยวัตร์ ของพระมหากษัตริย์เป็นหลักใหญ่ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. พิจารณาผิดชอบให้ถ่องแท้แน่นอน

๒. ทำนุบำรุงผู้มีศีลสัตย์

๓. ประมวลมาซึ่งพระราชทรัพย์โดยยุติธรรม

๔. รักษาพระนครให้สุขเกษม

กับยังมีบทบังคับให้พระมหากษัตริย์ ต้องทำอะไรอีกหลายประการ

พระธรรมศาสตร์ฉบับที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวง มีข้อความเป็นตอน ดังนี้

ตอนต้น

ขึ้นต้นด้วยการไหว้พระขอพรพระหรือที่เรียกกันว่า "ประณามพระรัตนตรัย" ซึ่งต้องมีเช่นนี้ทุก ๆ คัมภีร์ใหญ่ไม่ว่าจะเป็น

คัมภีร์ทางศาสนา คัมภีร์ทางกฎหมายหรือคัมภีร์ใด ๆ เสร็จไหว้พระแล้วกล่าวคำนำว่า

"คัมภีร์อันใดเป็นประโยชน์แก่สัตว์โลก ปรากฏว่า เป็นคัมภีร์พระธรรมศาสตร์อันพระมโนสารฤๅษีกล่าวในต้น ด้วยภาษามคธอันอาจารย์เก่าแก่นำสืบกันมา ตั้งอยู่ในรามัญประเทศ ด้วยภาษารามัญในกาลบัดนี้ผู้เป็นวินิจฉัยอำมาตย์ จะยังรู้เป็นอันยากในประเทศสยามนี้ ดังนั้นข้า (ผู้ประมวลกฎหมายตราสามดวง) จะแต่งคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ด้วยภาษาสยาม ท่านจงฟังพระธรรมศาสตร์นั้นจากเรา"

จากคำนำอันนี้ให้ความรู้แก่เราว่า

(๑) พระธรรมศาสตร์นี้ พระมโนสารเป็นผู้แต่งด้วยภาษามคธ

(๒) แล้วอาจารย์เก่าแก่ (ใครก็ไม่ทราบ) นำเข้ามาในประเทศรามัญแล้วเขียนขึ้นด้วยภาษารามัญ

(๓) คนไทย (ใครก็ไม่ทราบ) นำมาจากรามัญ ทั้งที่เป็นภาษารามัญอยู่แล้ว ใช้เป็นกฎหมายกันทั้ง ๆ ที่เป็นภาษารามัญ เพราะผู้พิพากษาในสมัยนั้น คงจะรู้ภาษารามัญกันมากการนำพระธรรมศาสตร์ของรามัญเข้ามาสู่เมืองไทย อาจจะเป็นสมัย พ่อขุนรามคำแหง ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๑ ถึง ๑๘๖๑ ก็ได้ เพราะเป็นสมัยที่ไทยผนวกรามัญเข้าไว้ในอาณาจักรไทย หรืออาจจะเป็นสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เมื่อกรุงศรีอยุธยาเกี่ยวข้องกับกรุงหงษาวดี ระหว่าง พ.ศ. ๒๑๑๒-๒๑๓๓ ก็ได้

(๔) บัดนี้ คือสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งกำลังรวบรวมกฎหมายอยู่นั้น อำมาตย์ไทยไม่ใคร่รู้ภาษารามัญเสียแล้วเขา (๑๑ นายผู้รวบรวมกฎหมาย) จึงแต่ง (ความจริงแปล) พระธรรมศาสตร์ด้วยภาษาสยาม และให้เชื่อฟังพระธรรมศาสตร์ฉบับนี้ด้วย

ตอนที่ ๒ ตั้งแผ่นดิน

ขึ้นต้นด้วยข้อความว่า ข้อความต่อไปนี้ให้ผู้วินิจฉัยคดีรู้ไว้คือ

"แรกตั้งแผ่นดินนั้น มีกำแพงจักรวาฬมีเขาพระสุเมรุราช และเขาใหญ่ ๗ ลูกมีทวีปใหญ่ ๔ ทวีป ทวีปน้อย ๒,๐๐๐ มีต้นไม้ใหญ่ประจำที่ ๗ แห่งและมีกอบัวซึ่งมีดอกห้า"

นี่คือบอกให้ผู้พิพากษาตุลาการรู้ไว้ว่า แรกตั้งแผ่นดินนั้น มีแต่ฟ้า ภูเขา พื้นดินและต้นไม้ มีสัญญาณ คือกอบัวดอกห้าว่า โลกนี้บริสุทธิ์ควรมีแต่ความเที่ยงธรรมเป็นที่สถิตย์ของความดี คือศาสนา แล้วกล่าวต่อไปว่า

"พรหมทั้งปวงหอมไอดิน ลงมากินดิน ครั้นนานมาคุณลักษณะที่เป็นพรหมก็หายไป กลายเป็นมนุษย์ชายหญิงธรรมดาส้องเสพย์อสธรรม คือหลับนอนร่วมกันเกิดบุตรธิดาสืบ ๆ กันมา"

นี่คือบอกให้ผู้พิพากษาตุลาการรู้และระวังตัวว่า ธรรมดาฝ่ายต่ำนั้น หอมหวนยวนใจนัก ล่อให้คนดีเลิศเช่นพรหม ลงมาส้องเสพย์ได้ และเมื่อส้องเสพย์กับสิ่งต่ำ ๆ นาน ๆ เข้าความเป็นคนดีเลิศก็จะหมดสิ้น

ไป ซึ่งผู้พิพากษาตระลาการจะต้องดูตัวอย่างพรหม แต่ไม่เอาเยี่ยงพรหม ตอนต่อไปเล่าถึงว่า

"อยู่มามนุษย์เกิดวิวาทแก่กัน หาผู้ใดบังคับมิได้ จึงประชุมกันยกมหาบุรุษผู้หนึ่งขึ้นเป็นใหญ่ ถวายพระนามว่า พระเจ้าสมมติราชได้ครองทวีปทั้งสี่"

นี่เป็นการอธิบายหลักของการปกครองว่าเกิดขึ้นได้ อย่างไรและอำนาจอธิปไตยนั้นไปจากใคร ซึ่งตรงกับรัฐธรรมนูญมาตรา ๓ ว่า "อำนาจอธิปไตยย่อมมาจากปวงชน"

"พระมหาสมมติราช มีราชกุมาร ๔ องค์ จึงให้เสวยราชสมบัติในทวีปต่าง ๆ กุมารเหล่านี้ เมื่อพระมหาสมมติราชยังมีพระชนม์อยู่เธอมาเฝ้าพระราชบิดาทุกวัน ครั้นพระราชบิดาทิวงคตแล้ว ต่างคนต่างอยู่แล้วจืดจางกันไป"

ประหลาดที่บังเอิญไปตรงกับตำรามนุษย์วิทยา ซึ่งแบ่งมนุษย์เป็นสี่พวกใหญ่ ได้แก่ ๑. โปลินิเชียน ๒. แคสเบียนหรือซามาเทียน ๓. เตอรกี หรือตุรัน ๔. มองโกล

ส่วนพระเชษฐาที่เสวยราชในชมพูทวีปมีราชกุมารสิบองค์ พระบิดาแบ่งเขตชมพูทวีปให้ครององค์ละส่วน นานมาพระบิดาทิวงคต ราชกุมารเหล่านั้นก็จืดจางห่างเหินกันไปอีก ราชกุมารสิบองค์ มีราชโอรสองค์ละสิบ พระบิดาแบ่งส่วนของตนให้โอรสเหล่านี้ครอง รวมเป็นกษัตริย์ร้อยเอ็ดพระองค์ ล้วนเป็นวงศ์เดียวกัน แต่ต่อมาได้จืดจาง

กันไป และโดยอาการที่แยกย้ายกันอยู่นี้เองเลยทำให้การอุปโภค บริโภค วิสัย ภาษา แตกต่างกันตราบเท่าทุกวันนี้"

ความตอนนี้คือเตือนให้ผู้พิพากษาตระลาการรู้สำนึกว่า มนุษย์เราทุกชาติทุกภาษาทุกชั้นวรรณะเป็นพี่น้องกันหมด จึงไม่ควรมีอคติสี่ การตัดสินต้องเป็นไปด้วยความเมตตาปรานี และเที่ยงธรรมอย่างเดียวกันกับญาติของตน ทั้งนี้เพราะในประเทศอินเดีย มีคนหลายชาติหลายภาษา แบ่งชั้นวรรณะกันมากพระมนูเห็นความไม่เที่ยงธรรมของผู้พิพากษาในเรื่องเหล่านี้ จึงเขียนไว้ในพระธรรมศาสตร์ว่ามนุษย์เราเป็นพี่น้องกันหมด กิเลสสกปรกของผู้พิพากษาจะได้หมดไป

ตอนที่ ๓ มโนสาร

ตอนนี้เป็นประวัติของพระมนู หรือมโนสารเอง และแสดงที่มาของพระธรรมศาสตร์ โดยกล่าวว่า

"พรหมเทวะ อำมาตย์ผู้ใหญ่คนหนึ่งของพระเจ้าสมมติราช มีความปรารถนาจะให้พระเจ้าสมมติราชตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม จึงทูลลาไปบวชเป็นฤาษีในป่าหิมพานต์ (เพื่อค้นหาวิธี) วันหนึ่งฝนตกใหญ่มีกินรีนางหนึ่ง หนีฝนเข้ามาหาพระเทวะฤาษี เกิดได้เสียเป็นผัวเมียกันขึ้น นานมานางกินรีนี้ มีบุตรชายกับพระเทวะฤาษีสองคน ชื่อภัทธระกับมโนสารเมื่อเด็กทั้งสองเติบโตขึ้น บิดามารดาให้บวชเป็นฤาษี จนบิดามารดาตายแล้วภัทธะละเพศฤาษี กลับไปเป็นราชปุโรหิตและพระมโนสารก็ละเพศฤาษีตามพี่ชายไปด้วย และได้รับหน้าที่เป็นผู้พิพากษา

มีชายสองคนทำไร่แตงใกล้กัน พูนดินทำเป็นถนนคั่นกลาง ต่อมาแตงเลื้อยพาดผ่านถนนเข้าไปติดเนื่อง เป็นอันเดียวกันเมื่อชายสองคนนั้นเก็บแตง ก็เกิดวิวาทกันขึ้น พากันมาหาพระมโนสารชำระ พระมโนสารตัดสินว่า ไร่แตงมีถนนกลาง แตงอยู่ในไร่ของผู้ใดก็เป็นของผู้นั้น ชายผู้หนึ่งไม่พอใจคำตัดสิน จึงอุทธรยังพระเจ้าสมมติราช ๆ ให้อำมาตย์ผู้หนึ่งไปพิจารณาต้นแตงที่ข้ามถนนนั้น อำมาตย์ผู้นั้นเลิกแตงขึ้นดูไปตามปลายยอด จึงกลับเอายอดมาวางไว้ตามต้น ชายทั้งสองชอบใจในการตัดสินของพระเจ้าสมมติราช มีประชามติติฉินมโนสารเป็นอันมาก มโนสารจึงหนีไปบวชเป็นฤาษีอีก วันหนึ่งมโนสารไปที่กำแพงจักรวาฬ เห็นบาลีคัมภีร์พระธรรมศาสตร์จึงเอามาแต่งเป็นคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ และกลับนำเอาพระธรรมศาสตร์นั้นมาสอนพระเจ้าสมมติราช"

เป็นอันว่าพระธรรมศาสตร์ของมนูมีขึ้นด้วยประการฉะนี้

ตอนที่ ๔ ตระลาการ

"ผู้ใดเป็นตระลาการ ล่วงเสียซึ่งยุติธรรมด้วยอคติสี่ประการพิจารณาความผิดจากพระธรรมศาสตร์ ลำเอียงเข้าด้วยโจทก์จำเลย เกียรติยศ โภคศีริสวัสดิ์ แห่งตระลาการผู้นั้นจะเสื่อมถอยสูญไป เหมือนเดือนข้างแรมจะถึงซึ่งความเดือดร้อนเป็นอันมาก ถ้าผู้ใดเป็นตระลาการไม่ล่วงเสียซึ่งอคติสี่ ประกอบด้วยศีลสัจจ์ พิจารณาข้อคดีทั้งปวงถูกต้อง

ตามพระธรรมศาสตร์เกียรติยศ โภคศิริสวัสดิ์แห่งตระลาการนั้น จะจำเริญขึ้นทุกวันเหมือนเดือนข้างขึ้น"

พระธรรมศาสตร์ตอนนี้เป็นคำสอนผู้พิพากษาตุลาการ ว่าไม่ให้ล่วงอคติสี่คือ ฉันทาคติ (รัก) โทสาคติ (โกรธ) ภยาคติ (กลัว) โมหาคติ (หลง) อธิบายว่าเมื่อคู่ความมาถึงแล้ว อย่าให้พิจารณา บังคับคดีโดยริษยาอาสัจ ให้มีเมตตาคู่ความทั้งสองข้างเท่า ๆ กันให้ทำคดีนั้นเหมือนกิจธุระของตน คือรีบชำระคดีและเอาใจใส่ ถ้าตุลาการผู้ใดกินสินจ้าง ตายไปก็จะตกนรก พระธรรมศาสตร์กำชับตุลาการไว้เช่นนี้แล้วในตอนเดียวกันนี้ ก็ได้อธิบาย "เหตุแห่งตระลาการ" คือหัวข้อที่ตระลาการจะพึงรำลึก พึงปฏิบัติในการพิจารณาพิพากษาคดี มี ๒๔ ประการคือ

เหตุแห่งตระลาการ

เหตุแห่งตระลาการมี ๘ ฐาน ๒๔ ประการ คือ มูลคดี ๓ ฐานคดี ๓ เจรจาความ ๓ มิได้เกียจคร้านในความ ๓ ให้มั่นในความ ๓ เป็นอิสระในความ ๓ กล่าวความโดยธรรม ๓ อุบายแห่งคดี ๓

มูลคดี ๓ ได้แก่ (๑) คำร้องฟ้องและคำให้การ (๒) ผู้รับฟ้องและคำให้การ (๓) โจทก์จำเลยมิได้วิบัติ

ฐานคดี ๓ ได้แก่ (๑) โจทก์จำเลยรับกันในสำนวน (๒) โจทก์จำเลยมิรับกันต่อพิสูจน์ (๓) โจทก์จำเลยมิรับกันและอ้างพยาน

เจรจาความ ๓ ได้แก่ (๑) ข้อความที่ควรจะสงเคราะห์ให้แล้วและเปรียบเทียบให้แล้ว (๒) กล่าวถ้อยคำให้คู่ความเชื่อฟัง (๓) กล่าวถ้อยคำควรขู่ข่มให้ขู่ข่ม

มิได้เกียจคร้านในความ ๓ ได้แก่ (๑) ผู้พิพากษา ผิดสำนวน เอาใจใส่ทักท้วง (๒) ถามความภายในเจ็ดวัน (๓) เร่งพิจารณาว่า กล่าวให้เสร็จตามพระราชกำหนด

ให้มั่นในความ ๓ ได้แก่ (๑) มั่นในลิขิตเขียนสำนวน (๒) มานะ สิการะให้มั่นในถ้อยคำสำนวน (๓) ผูกถ้อยคำสำนวนแล้วรักษาไว้ให้มั่น

เป็นอิสระในความ ๓ ได้แก่ (๑) ตระลาการตั้งตนให้เป็นอิสระภาพ (๒) เอาโจทก์จำเลยเป็นอิสระในคดี (๓) ให้ฟังเอาแต่ถ้อยคำสำนวนโจทก์จำเลยเป็นอิสรภาพในคดี

กล่าวความโดยธรรม ๓ ได้แก่ (๑) วินิจฉัยคดีโดยสัจ ตามพระธรรมศาสตร์ (๒) วินิจฉัยคดีโดยซื่อ ตามพระธรรมศาสตร์ (๓) วินิจฉัยคดีโดยอันเสมอ ตามพระธรรมศาสตร์

อุบายแห่งคดี ๓ ได้แก่ (๑) ดำเนินตามทางใหญ่ คือวินิจฉัยคดีตามคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ (๒) เว้นจากทางผิดคืออุบายวินิจฉัยมิได้เห็นแก่โลกามิส (๓) พิจารณาดูทางใหญ่ คือศึกษาตามคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ให้ชำนาญ

สรุปความว่า ตอนนี้สอนผู้พิพากษาตระลาการว่า เมื่อคดีมาถึงแล้ว

๑. ต้องดูมูลคดี คือตรวจดูฟ้องคำให้การ ให้รู้ว่า โจทก์ฟ้องว่าอย่างไร จำเลยแก้อย่างไร ฟ้องก็ดี คำให้การก็ดี มายื่นถูกที่และถูกต้องตามแบบหรือไม่ ตัวโจทก์ตัวจำเลยมีอำนาจฟ้องและให้การหรือไม่

๒. ฐานคดีเป็นอย่างไรคือ โจทก์จำเลยรับกันข้อไหน โจทก์จำเลยไม่รับกันข้อไหน เมื่อไม่รับกันแล้ว จะขอพิสูจน์อย่างไร หรือจะสืบพยานอย่างไร

๓. ผู้พิพากษาต้องรู้จักเจรจาความคือ ควรเปรียบเทียบได้ให้เสร็จไปก็ให้เปรียบเทียบ ต้องหาทางอธิบายให้คู่ความเชื่อฟัง ถ้าถึงคราวควรดุก็ดุบ้าง

๔. ผู้พิพากษาต้องไม่เกียจคร้าน คือเอาใจใส่ทักท้วงสำนวน ต้องถามความภายในเจ็ดวัน และต้องรีบเร่งพิจารณาให้เสร็จไปตามกฎหมาย

๕. ผู้พิพากษาต้องมั่นในความ คือขีดเขียนสำนวนให้ถูกต้อง จำถ้อยคำให้แน่ชัด รักษาสำนวนให้ดี

๖. ผู้พิพากษาต้องเป็นอิสระในการชำระความ คือ ตัวเองเป็นอิสระไม่อยู่ใต้บังคับใคร โจทก์จำเลยต้องให้เป็นอิสระในการต่อสู้คดีของเขา และฟังถ้อยคำสำนวนด้วยความเป็นอิสระ

๗. การพิจารณาพิพากษาคดีของผู้พิพากษา ต้องเป็นไปโดยธรรม คือวินิจฉัยโดยสัจจริง ตามที่ตนรู้จากถ้อยคำสำนวนและไม่ใช้ความฉลาดพลิกแพลงถ้อยคำสำนวน และพิจารณาคดี โดยอาการอันเสมอกันทั้งโจทก์จำเลย

๘. ผู้พิพากษาต้องทำใจให้แยบคาย คือต้องวินิจฉัยคดีไปตามกฎหมายเว้นการวินิจฉัยโดยเห็นแก่สินบน และต้องศึกษากฎหมายให้ชำนาญอยู่เสมอ

คำสอนตอนนี้ แม้ทุกวันนี้ผู้พิพากษาก็ยังต้องใช้อยู่ เพราะเป็นข้อปฏิบัติดีงามของผู้พิพากษา

ตอนที่ ๕ มูลคดี

มโนสารกล่าวว่า มูลคดีมี ๒ ประการส่วนสารคดีนั้นมีมากด้วยกัน มูลคดี ๒ ประการได้แก่

๑. มูลคดีแห่งผู้พิพากษาตระลาการ (วิธีสบัญญัติ) มี ๑๐

๒. มูลคดีแห่งบุคคลอันเกิดวิวาทกัน (สารบัญญัติ) มี ๒๙

มูลคดีแห่งผู้พิพากษาตระลาการ ๑๐ ได้แก่

(๑) หลักอินทภาษ

(๒) พระธรรมนูญ

(๓) ลักษณะพยาน

(๔) ลักษณะตัดพยาน

(๕) ลักษณะแก้ต่างว่าต่างกัน

(๖) ลักษณะตัดสำนวน

(๗) ลักษณะรับฟ้อง

(๘) ลักษณะประวิงความไว้ให้ช้า

(๙) ลักษณะกรมศักดิ์

(๒๐) ลักษณะตัดฟ้อง

พึงสังเกตว่ามูลคดีแห่งผู้พิพากษาตระลาการ ได้แก่กฎหมายที่กล่าวถึงวินัยของผู้พิพากษากฎหมายที่ว่าถึงอำนาจศาล และระเบียบวิธีพิจารณาความ หรือนัยหนึ่งเป็นกฎหมายวิธีสบัญญัติ

มูลคดีแห่งบุคคลวิวาทกัน ๒๙ ได้แก่

(๑) เรื่อง กู้หนี้ถือสินกัน
(๒) เรื่อง ลักฉ้อ บังประบัดผลัดเปลี่ยนพระราชทรัพย์
(๓) เรื่อง การแบ่งปันมรดกมิได้เป็นธรรม
(๔) เรื่อง ให้ทรัพย์แก่ท่านแล้วกลับคืน
(๕) เรื่อง จ้างท่าน วานท่าน
(๖) เรื่อง เล่นเบี้ย เล่นสะกา
(๗) เรื่อง ซื้อขาย
(๘) เรื่อง โจร
(๙) เรื่อง ที่บ้านที่นา
(๑๐) เรื่อง ที่ไร่ ที่สวน และป่าผึ้ง
(๑๑) เรื่อง ทาส
(๑๒) เรื่อง ตบตี ด่าประมาท
(๑๓) เรื่อง ผัวเมียทะเลาะกัน
(๑๔) เรื่อง เกี่ยวการสงคราม
(๑๕) เรื่อง ขบถต่อแผ่นดิน
(๑๖) เรื่อง ผิดพระราชบัญญัติ
(๑๗) เรื่อง พระราชทรัพย์ อากร ขนอนตลาด
(๑๘) เรื่อง ข่มเหงท่าน
(๑๙) เรื่อง กระหนาบคาบเกี่ยวให้เป็นเสนียด
(๒๐) เรื่อง บุกรุก

(๒๑) เรื่อง พาบุตรท่านไป
(๒๒) เรื่อง ความสาเหตุ
(๒๓) เรื่อง ขายข้าตามกระเบียนอายุ
(๒๔) เรื่อง ฝากทรัพย์
(๒๕) เรื่อง กระทำกฤติยาคม
(๒๖) เรื่อง เช่าของ
(๒๗) เรื่อง ยืมของ
(๒๘) เรื่อง ปั่นหมู่ชา (แบ่งคน)
(๒๙) เรื่อง อุทธรณ์ความ

มโนสารมีความเห็นว่า คดีต่าง ๆ ที่ประชาชนทะเลาะวิวาทกันนั้นมาแต่เรื่อง ๒๙ อย่างนี้ และพระมหากษัตริย์ทรงใช้แม่ข้อเหล่านี้กำหนดพระราชศาสตร์ของพระองค์

ตอนที่ ๖ คำสั่งสอน

มีความว่า "ผู้พิพากษามิได้วินิจฉัยข้อคดีโดยยุติธรรม ลุอำนาจ แก่อคติสี่ ไม่อุตสาหะเรียน คัมภีร์พระธรรมศาสตร์ คือไม่เรียนเหตุ ๒๔ ประการ มูลคดีแห่งตระลาการ ๑๐ มูลคดีวิวาทแห่งราษฎร ๒๙ และสาขาคดีต่าง ๆ แล้ว นักปราชญ์ผู้มีสติบัญญัติจะสรรเสริญหามิได้ เหตุนั้นพึงเอาใจใส่พระธรรมศาสตร์" เป็นข้อความตักเตือนผู้พิพากษา ให้หมั่นเรียนกฎหมาย

พระธรรมศาสตร์ซึ่งอ้างว่าเป็นของ "มนู" มีอยู่เพียงเท่านี้

อินทภาษ

ในกฎหมายตราสามดวง ต่อจากพระธรรมศาสตร์ไปอีกเรื่องหนึ่งก็คือ "อินทภาษ" ซึ่งพระธรรมศาสตร์อ้างถึงว่า เป็นมูลคดีแห่งผู้พิพากษาตระลาการประการแรกใน ๑๐ ประการนั้น

อินทภาษ เป็นคำสอนของพระอินทรต่อบุรุษผู้หนึ่ง ซึ่งมีหน้าที่เป็นตุลาการว่า "ผู้จะเป็นตุลาการที่ดีนั้น ต้องไม่มีอคติสี่ ต้องตัดสินความตามพระธรรมศาสตร์ และพระราชศาสตร์โดยคลองธรรมอันเป็นเป็นจัตุรัส" ใจความสำคัญของอินทภาษมีอยู่เพียงเท่านี้ แต่ที่น่าสนใจก็คือ พระอินทรใช้ถ้อยคำดีมาก คือใช้ถ้อยคำว่า "คลองธรรมอันเป็นจัตุรัส" หมายความว่าพลิกยาก ไม่เหมือนคลองธรรมอันเป็นลูกกลม ๆ ซึ่งเป็นคลองธรรมที่หมุนได้ง่าย กลิ้งไปตามอารมณ์ของผู้อ้าง คลองธรรมรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส เป็นลูกบาสก์คลองธรรมที่ไม่ว่าจะดูไปจากด้านไหน เท่ากันหมดจริง ๆ เป็นความยุติธรรมที่พบได้ยาก

เงื่อนไขแห่งการสมรส*

เงื่อนไขแห่งการสมรส (ม. ๑๔๔๕–๑๔๕๒)

ชายหญิงไม่อาจสมรสกันได้เสมอไป อาจต้องห้ามตามกฎหมายบ้าง ขัดต่อศีลธรรมประเพณีบ้าง ข้อกำหนดเหล่านี้เรียกว่า "เงื่อนไขแห่งการสมรส" มีอยู่ดังต่อไปนี้

๑. การสมรสจะทำได้ต่อเมื่อ

(๑) "ชายมีอายุ ๑๗ ปีบริบูรณ์ และหญิงมีอายุ ๑๕ ปีบริบูรณ์แล้ว"

(๒) ชายหญิงมิได้เป็นญาติสืบสายโลหิตโดยตรงขึ้นไป หรือลงมา หรือเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดา หรือร่วมแต่บิดาหรือมารดา

(๓) ชายหรือหญิงมิได้เป็นคู่สมรสของบุคคลอื่นอยู่

(๔) ชายหญิงยินยอมเป็นสามีภริยากัน

(๕) ชายหรือหญิงไม่เป็นคนวิกลจริต

หญิงหม้ายจะสมรสใหม่ได้ เมื่อการสมรสครั้งก่อนสิ้นไปแล้ว ไม่น้อยกว่า ๓๑๐ วัน แต่ความข้อนี้มิให้ใช้บังคับเมื่อ

(ก) มีบุตรเกิดในระหว่างนั้น

(ข) สมรสกับคู่หย่าเดิม หรือ

(ค) มีคำสั่งของศาลให้สมรสได้ (ม. ๑๔๔๕)

---

* ตัดตอนบางส่วนจากพจนานุกรมกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑–๖

๑. ชายมีอายุต่ำกว่า ๑๗ ปี และหญิงมีอายุต่ำกว่า ๑๕ ปี สมรสไม่ได้

๒. ญาติสนิทสมรสกันไม่ได้

๓. ชายหรือหญิงเป็นคู่สมรสของคนอื่นอยู่ สมรสใหม่ไม่ได้

๔. ชายหญิงไม่มีความยินยอมเป็นสามีภริยากันสมรสไม่ได้

๕. ชายหรือหญิงเป็นคนวิกลจริตสมรสไม่ได้

๖. หญิงหม้ายสมรสใหม่ใน ๓๑๐ วันไม่ได้ เว้นแต่มีบุตรเกิดในระหว่างนั้นหรือสมรสกับคู่หย่าเดิมหรือศาลให้สมรส (เพื่อความแน่ชัดว่าบุตรที่เกิดมาเป็นบุตรของสามีคนไหน)

บุตรบุญธรรม "ผู้รับบุตรบุญธรรม จะสมรสกับบุตรบุญธรรมนั้นไม่ได้ (ม. ๑๔๔๖)

๒. ยังไม่บรรลุนิติภาวะจะสมรสต้องได้รับความยินยอม

"ชายหรือหญิงผู้ยังไม่บรรลุนิติภาวะจะสมรส ให้นำมาตรา ๑๔๓๕ สามวรรคท้ายมาบังคับโดยอนุโลม" (ม. ๑๔๔๗)

มาตรา ๑๔๓๕ สามวรรคท้าย คือ

ชายหรือหญิงยังไม่บรรลุนิติภาวะ ต้องได้รับความยินยอมของบิดามารดาก่อน จึงจะสมรสได้ ถ้าบิดาหรือมารดาตาย ต้องได้รับความยินยอมของผู้ที่ยังอยู่

ชายหรือหญิงอยู่กับบิดาหรือมารดา ต้องรับความยินยอมของบิดาหรือมารดานั้น

ถ้ามีผู้ปกครองต้องรับความยินยอมของผู้ปกครอง

วิธีให้ความยินยอม "ผู้ให้ความยินยอมจะให้ได้โดย"

(๑) ลงลายมือชื่อในทะเบียนขณะจดทะเบียนสมรส

(๒) ทำเป็นหนังสือระบุนามผู้จะสมรส และลงลายมือชื่อผู้ให้ความยินยอมหรือ

(๓) ถ้ามีเหตุจำเป็น จะให้ความยินยอมโดยแสดงด้วยวาจาต่อหน้าพยานอย่างน้อยสองคนก็ได้

ความยินยอม เมื่อให้แล้วถอนไม่ได้ (ม. ๑๔๔๘)

๓. การสมรสสมบูรณ์ต่อเมื่อจดทะเบียน

"การสมรสตามประมวลกฎหมายนี้ จะสมบูรณ์ต่อเมื่อจดทะเบียนแล้ว" (ม. ๑๔๔๙)

ชายหญิงแม้จะทำพิธีแต่งงานกันตามประเพณีนิยม และอยู่กินด้วยกันเปิดเผย ถ้ายังมิได้จดทะเบียนสมรส ไม่มีผลเป็นสามีภริยากันตามกฎหมาย

การจดทะเบียนสมรสในต่างประเทศ "การสมรสระหว่างคนในบังคับไทยหรือคนในบังคับไทยกับคนต่างประเทศจะทำในเมืองต่างประเทศ ตามแบบที่กำหนดไว้ในกฎหมายไทย หรือกฎหมายแห่งประเทศนั้นก็ได้

การจดทะเบียนสมรสตามวรรคก่อนนั้น เจ้าพนักงานทูต หรือกงสุลไทยจะเป็นผู้ทำตามแบบที่กำหนดไว้ในกฎหมายไทยก็ได้" (ม. ๑๔๕๐)

จดทะเบียนสมรสแล้วจดอีกไม่ได้ "บุคคลใดจดทะเบียนสมรสแล้วจะจดทะเบียนอีกไม่ได้ เว้นแต่จะพิสูจน์ได้ว่า การสมรสครั้งก่อนได้หมดไปแล้ว เพราะ ตาย หย่า หรือศาลเพิกถอน" (ม. ๑๔๕๑)

ชายก็ดี หญิงก็ดี เมื่อจดทะเบียนสมรสแล้ว จดอีกในเมื่อการสมรสครั้งก่อนยังไม่หมดไป เป็นการผิดเงื่อนไขแห่งการสมรส มาตรา ๑๔๔๕ (๓) ที่ว่า "ชายหรือหญิงมิได้เป็นคู่สมรสของบุคคลอื่นอยู่" การจดทะเบียนหรือการสมรสนั้นเป็นโมฆะ ตามมาตรา ๑๐๙๐

แสดงเจตนาสมรสใกล้ความตาย "เมื่อชายหญิงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายตกอยู่ในอันตรายใกล้ความตาย ถ้าชายหญิงนั้นได้แสดงเจตนาจะสมรสกันและต่อมาได้จดทะเบียนสมรสแล้ว ให้ถือว่า การสมรสนั้นมีผลแต่วันแสดงเจตนา" (ม. ๑๔๕๒)

การหมั้น

การหมั้น (ม. ๑๔๓๕-๑๔๔๔)

ก่อนทำการสมรสในบางรายชายได้หมั้นหญิงไว้ก่อน เพื่อทิ้งระยะไว้ชั่วระยะเวลาหนึ่งสำหรับให้ทั้งสองฝ่ายเตรียมงาน เตรียมตัวเพื่อทำการสมรส ในระยะเวลานี้เองอาจเกิดเรื่องอื่น ๆ แทรกเข้ามา เช่นชายหรือหญิงไม่ยอมสมรส ชายหรือหญิงตาย ชายอื่นมาแย่งเอาหญิงไปเหล่านี้เป็นต้น ก่อให้เกิดกรณีพิพาทขึ้น จึงมีกฎหมายบัญญัติเกี่ยวกับการหมั้นไว้ดังต่อไปนี้

๑. การหมั้นจะทำได้เมื่อใด

"การหมั้นจะทำได้ต่อเมื่อชายมีอายุ ๑๗ ปีบริบูรณ์ และหญิงมีอายุ ๑๕ ปีบริบูรณ์" (ม. ๑๔๓๕.๑)

ชายมีอายุย่างเข้า ๑๘ หญิงมีอายุย่างเข้า ๑๖ หมั้นกันได้ ถ้าหมั้นกันขณะเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือทั้งสองฝ่ายต่ำกว่า ๑๗-๑๕ สัญญาหมั้นเป็นโมฆะ (ดู ม. ๑๑๓)

กฎหมายกำหนดอายุหมั้นไว้ในขั้นต่ำ เท่ากับอายุสมรส ดูมาตรา ๑๔๔๕ (๑) ทั้งนี้เพื่อว่าเมื่อชายหญิงหมั้นกันแล้วให้สมรสได้เลย

๒. การหมั้นของผู้ไม่บรรลุนิติภาวะต้องได้รับความยินยอม

"ถ้าชายหรือหญิงยังไม่บรรลุนิติภาวะ ต้องรับความยินยอมของบิดามารดาก่อนจึงจะหมั้นได้ ถ้าบิดาหรือมารดาตาย ต้องรับความยินยอมจากผู้ที่ยังอยู่" (ม. ๑๔๓๕.๒)

แม้ว่าชายหญิงมีอายุพอจะหมั้นกันได้แล้ว แต่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ ชายหรือหญิงนั้นต้องได้รับความยินยอมของบิดาและมารดาก่อนจึงหมั้นหรือรับหมั้นได้

"ถ้าชายหรือหญิงอยู่กับบิดาหรือมารดา ต้องรับความยินยอมของบิดาหรือมารดานั้น" (ม. ๑๔๓๕.๓)

บิดามารดาอาจแยกกัน ชายหญิงอยู่กับใคร บิดาหรือมารดา ขอความยินยอมจากบิดาหรือมารดาที่ตนอยู่ด้วยเท่านั้นก็พอ

"ถ้ามีผู้ปกครองต้องรับความยินยอมของผู้ปกครอง"(ม. ๑๔๓๕.๓)

บิดามารดาอาจตายหมด หรือไม่ตาย ก็ไม่ได้เป็นผู้ปกครอง จึงให้ชายหญิงรับความยินยอมจากผู้ปกครอง

๓. ลักษณะของหมั้น–สินสอด

ของหมั้น "คือทรัพย์สินซึ่งฝ่ายชายให้ไว้แก่ฝ่ายหญิงเพื่อเป็นหลักฐานและเป็นประกันว่าจะสมรสกับหญิงนั้น" (ม. ๑๔๓๖.๑)

แต่ครั้งโบราณฝ่ายชายใช้ทองคำหมั้นหญิงจึงเรียกกันว่า ทองหมั้น มาในสมัยนี้ ฝ่ายชายนิยมใช้ของอื่นแทนทอง เช่น แหวน เป็นต้น กฎหมายจึงเปลี่ยนคำใหม่ว่า "ของหมั้น"

"เมื่อคู่หมั้นได้สมรสแล้ว ของหมั้นย่อมตกเป็นสิทธิแก่หญิง" (ม. ๑๔๓๖.๒)

สินสอด "คือทรัพย์สินซึ่งฝ่ายชายให้แก่บิดามารดาหรือผู้ปกครองฝ่ายหญิงเพื่อตอบแทนการที่หญิงยอมสมรส ถ้าไม่มีการสมรสชายเรียกคืนได้" (ม. ๑๔๓๖.๓)

เมื่อไปหมั้น ฝ่ายชายเตรียมของไปสองสิ่งคือ ๑. ของหมั้น–จะให้แก่หญิง ๒. สินสอด–จะให้แก่บิดามารดาหรือผู้ปกครองหญิง เมื่อสมรสแล้ว ของหมั้นได้แก่หญิง สินสอดได้แก่บิดามารดาผู้ปกครองหญิง สินสอดนั้นโดยมากให้กันเป็น "เงินตรา"

๔. หมั้นแล้วจะบังคับให้สมรสไม่ได้

การหมั้นนั้น ไม่เป็นเหตุที่จะร้องขอให้ศาลบังคับให้สมรสได้ ถ้าได้มีคำมั่นไว้ว่า จะให้เบี้ยปรับในเมื่อผิดสัญญาหมั้น คำมั่นนั้นเป็นโมฆะ" (ม. ๑๔๓๗)

ถ้าฝ่ายใดฟ้องศาลขอให้บังคับให้มีการสมรสกัน ศาลจะยกฟ้อง เพราะศาลบังคับให้สมรสไม่ได้

คำมั่นว่าจะให้ "เบี้ยปรับ" ในเมื่อผิดสัญญาหมั้นก็เป็นโมฆะ เพราะเมื่อบังคับตามสัญญาไม่ได้แล้วก็ต้องไม่มีเบี้ยปรับ แต่ถ้าฝ่ายใดเสียหายอีกฝ่ายหนึ่งต้องให้ "ค่าทดแทน" ดังต่อไปนี้

๕. ค่าทดแทน

"เมื่อมีการหมั้นแล้ว ถ้าฝ่ายใดผิดสัญญาหมั้น ฝ่ายนั้นต้องรับผิดใช้ค่าทดแทน" (ม. ๑๔๓๘)

"ค่าทดแทนนั้นอาจเรียกได้ดังต่อไปนี้"

(๑) ทดแทนความเสียหายต่อกายหรือชื่อเสียงแห่งชายหรือหญิง

(๒) ทดแทนค่าใช้จ่ายซึ่งคู่หมั้น บิดามารดา หรือผู้ปกครองของผู้นั้นได้ใช้จ่ายไปโดยสุจริตเนื่องในการเตรียมการสมรส

(๓) ทดแทนความเสียหาย เนื่องจากการที่ชายหรือหญิงได้จัดการทรัพย์สินหรือกิจธุระของตนไปโดยมุ่งว่าจะได้สมรส

ในกรณีที่หญิงเป็นผู้เสียหาย ให้ของหมั้นนั้นตกเป็นสิทธิแก่หญิง แต่ศาลอาจชี้ขาดว่า ของหมั้นเป็นค่าทดแทนเพียงพอแล้วก็ได้" (ม. ๑๔๓๙)

ชายเป็นฝ่ายผิดสัญญาไม่ยอมสมรสกับหญิงตามที่หมั้นไว้ หญิงเป็นฝ่ายเสียหาย ถ้าหญิงเป็นฝ่ายผิดสัญญา ไม่ยอมสมรสกับชายตามที่รับหมั้นไว้ ชายเป็นฝ่ายเสียหาย การเสียหายนั้นอาจเกิดขึ้นได้ถึง ๓ ประการ คือ

๑. เสียหายต่อกายหรือชื่อเสียง

๒. เสียหายค่าใช้จ่ายเตรียมการสมรส เช่นค่าพาหนะ ค่าจัดงาน ค่าอาหาร

๓. เสียหาย ค่าจัดการทรัพย์สินหรือกิจธุระ โดยมุ่งว่าจะได้สมรส เช่นปลูกสร้าง ต่อเติม ขยายบ้านเรือนเพื่อใช้เมื่อได้สมรส

ความเสียหายเหล่านี้อาจจะเกิดขึ้นทั้งสามประการ หรือแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้ทดแทนตามที่เสียหายไปจริง

ส่วนฝ่ายหญิงนั้นได้ของหมั้นไปแล้ว ศาลอาจชี้ขาดว่าของหมั้นนั้นทดแทนพอกับความเสียหายของหญิงแล้วก็ได้

๖. คู่หมั้นฝ่ายหนึ่งตาย

"ถ้าคู่หมั้นฝ่ายหนึ่งตายก่อนสมรส อีกฝ่ายหนึ่งจะเรียกร้องค่าทดแทนมิได้ ส่วนของหมั้นนั้น ถ้าหญิงตาย ให้ฝ่ายหญิงคืนแก่ฝ่ายชาย แต่ถ้าชายตายไม่ต้องคืนของหมั้น เว้นแต่มีสัญญาไว้เป็นอย่างอื่น (ม. ๑๔๔๐)

๗. ไม่ยอมสมรสโดยมีเหตุผลสำคัญเกิดแก่อีกฝ่ายหนึ่ง

(๑) **เกิดแก่หญิง** "ถ้าชายไม่ยอมสมรสกับหญิงคู่หมั้น โดยมีเหตุผลสำคัญอันเกิดแก่หญิงนั้น ให้หญิงคืนของหมั้นแก่ชาย และชายหญิงจะเรียกค่าทดแทนจากกันไม่ได้" (ม. ๑๔๔๑)

(๒) **เกิดแก่ชาย** "ถ้าหญิงไม่ยอมสมรสกับชายคู่หมั้น โดยมีเหตุผลสำคัญอันเกิดแก่ชายนั้น หญิงมิต้องคืนของหมั้น และชายหญิงจะเรียกค่าทดแทนจากกันไม่ได้" (ม. ๑๔๔๒)

เหตุผลสำคัญเกิดแก่หญิง หญิงต้องคืนของหมั้น ถ้าเกิดกับชาย หญิงไม่ต้องคืนของหมั้น ส่วนค่าทดแทนในกรณีเช่นนี้ไม่มี

อะไรที่เรียกว่าเหตุผลสำคัญ อาจจะเป็นเรื่องโรคภัยไข้เจ็บก็ได้ ซึ่งไม่อาจอยู่ร่วมกันได้ด้วยความผาสุก ตามมาตรา ๑๔๕๕ หรืออาจบกพร่องเป็นมูลหย่าก็ได้ เช่นเป็นโรคติดต่อร้ายแรง หรืออวัยวะส่วนสืบพันธุ์ไม่สมบูรณ์ ตามมาตรา ๑๕๐๐

๘.ชายคู่หมั้นเรียกค่าทดแทนแก่ชายผู้ล่วงเกินคู่หมั้น

"ชายคู่หมั้นของหญิงอาจเรียกค่าทดแทนจากชายอื่น ผู้ทำการล่วงเกินหญิงคู่หมั้นในทางประเวณี" (ม. ๑๔๔๓)

เมื่อหมั้นกันแล้วชายก็เกิดสิทธิหวงแหนหญิงผู้นั้นขึ้น ไม่ยอมให้ชายอื่นมาล่วงเกินหญิงนั้น ทำนองเดียวกับหญิงที่เป็นภริยาแล้ว ดูมาตรา ๑๕๐๕ วรรค ๒

๙. สิทธิในการฟ้องคดีเกี่ยวกับการหมั้น

"การฟ้องเรียกค่าทดแทนตามหมวดนี้ให้ผู้เสียหายนั้นฟ้องได้ ทายาทจะฟ้องหรือรับมรดกความต่อไปมิได้ เว้นแต่ค่าทดแทน ตามมาตรา ๑๔๓๙ (๒) (ม. ๑๔๔๔.๑)

ให้ฟ้องได้แต่ชายหรือหญิงผู้เสียหายเท่านั้น ถ้าผู้เสียหายตายก่อนฟ้อง ทายาทจะฟ้องแทนไม่ได้ ถ้าผู้เสียหายฟ้องไว้แล้วตายไปก่อนคดีถึงที่สุด จะรับมรดกความต่อไปก็ไม่ได้

เว้นแต่ค่าทดแทนในมาตรา ๑๔๓๙ (๒) คือเป็นเรื่องค่าเสียหายในการเตรียมการสมรสที่คู่หมั้นบิดามารดาผู้ปกครองได้ใช้จ่ายไป ผู้เสียหายนอกจากคู่หมั้นจึงฟ้องร้องได้

๑๐. อายุความ

"ห้ามมิให้นำคดีมาฟ้อง เมื่อพ้นกำหนดหกเดือนนับแต่วันผิดสัญญาหมั้น" (ม. ๑๔๔๔.๒)

สัมพันธ์แห่งสามีภริยา

สัมพันธ์แห่งสามีภริยา (ม. ๑๔๕๓–๑๔๕๗)

เมื่อชายหญิงเป็นสามีภริยากันแล้วจะต้องมีความสัมพันธ์ต่อกันดังต่อไปนี้

๑. **ต้องอยู่กินด้วยกัน** "สามีภริยาจำต้องอยู่กินด้วยกันฉันท์สามีภริยา สามีภริยาต้องช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดูกัน" (ม. ๑๔๕๓)

๒. **สามีเลือกที่อยู่, อำนวยการเลี้ยงดู** "สามีเป็นหัวหน้าในคู่ครอง เป็นผู้เลือกที่อยู่และเป็นผู้อำนวยการในเรื่องช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดู" (ม. ๑๔๕๔)

๓. **ถ้าจะอยู่แยกกันต้องให้ศาลสั่งอนุญาต** "ถ้าการอยู่ร่วมกันจะเป็นอันตรายแก่อนามัย หรือทำลายความผาสุกอย่างมากของสามีหรือภริยา ฝ่ายที่จะต้องรับอันตราย หรือความเสียหาย อาจร้องต่อศาลขอให้สั่งอนุญาตให้ตนอยู่ต่างหากในระหว่างที่เหตุนั้น ๆ ยังคงมีอยู่ก็ได้ ในกรณีเช่นนี้ศาลจะกำหนดค่าอุปการะเลี้ยงดูให้ฝ่ายหนึ่งเสียให้แก่อีกฝ่ายหนึ่งตามควรแก่พฤติการณ์ก็ได้" (ม. ๑๔๕๕)

๔. **ภริยาประกอบวิชาชีพต้องยอมให้ทำ** "ถ้าภริยาประกอบวิชาชีพอยู่แล้วก่อนสมรส ภริยาอาจประกอบวิชาชีพนั้นต่อไปได้โดยมิต้องรับความยินยอมของสามี" (ม. ๑๔๕๖)

วิชาชีพ คืออาชีพต้องอาศัยหลักวิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นเป็นแพทย์ นางพยาบาล ครู ถ้าภริยาประกอบวิชาชีพอยู่ก่อนสมรสแล้ว พอใจที่จะประกอบอาชีพนั้นต่อไปได้ ไม่ว่าสามีจะพอใจให้ทำหรือไม่ ภริยาย่อมทำต่อไปได้

๕. ถ้าฝ่ายหนึ่งเกิดเป็นคนไร้ความสามารถ อีกฝ่ายหนึ่งย่อมเป็นผู้อนุบาล "ถ้าศาลสั่งให้สามีหรือภริยาเป็นคนไร้ความสามารถ หรือเสมือนไร้ความสามารถ ภริยาหรือสามีย่อมเป็นผู้อนุบาลหรือผู้พิทักษ์โดยอำนาจกฎหมาย (ม. ๑๔๕๗.๑)

ฝ่ายหนึ่งเกิดเป็นคนไร้ความสามารถ หรือเสมือนไร้ความสามารถขึ้น อีกฝ่ายหนึ่งย่อมเข้าเป็นผู้อนุบาลโดยอำนาจกฎหมาย แต่ถ้าฝ่ายนั้นไม่สมควรประการใดที่จะเข้าเป็นผู้อนุบาลหรือผู้พิทักษ์

"เมื่อผู้มีส่วนได้เสีย หรือพนักงานอัยการร้องขอ และถ้ามีเหตุสำคัญ ศาลจะตั้งผู้อื่นเป็นผู้อนุบาลหรือพิทักษ์ก็ได้" (ม. ๑๔๕๗.๒)

เป็นต้นว่าสามีเป็นคนไร้ความสามารถ ภริยาที่จะเข้าเป็นผู้อนุบาลมีการศึกษาน้อย ไม่สามารถจัดการทรัพย์สินหรือการค้าขายใหญ่โตของคนไร้ความสามารถได้ ผู้มีส่วนได้เสียที่ฉลาดปราชญ์เปรื่องกว่าอาจขอต่อศาลเข้าเป็นผู้อนุบาลหรือผู้พิทักษ์ได้

เมื่อรวมความแล้วสัมพันธ์ระหว่างสามีภริยามีอยู่ ๕ ข้อ คือ

๑. ต้องอยู่กินด้วยกัน

๒. สามีเลือกที่อยู่, อำนวยการเลี้ยงดู

๓. ถ้าจะอยู่แยกกันต้องให้ศาลสั่งอนุญาต

๔. ภริยาประกอบวิชาชีพต้องยอมให้ทำต่อไป

๕. ถ้าฝ่ายหนึ่งเกิดเป็นคนไร้ความสามารถอีกฝ่ายหนึ่งย่อมเป็นผู้อนุบาล

การใช้สิทธิ (ม. ๕–๖)

การใช้สิทธิแห่งตน ท่านว่าบุคคลต้องกระทำโดยสุจริต(ม.๕) และท่านให้สันนิษฐานไว้ก่อนว่า บุคคลทุกคนกระทำการโดยสุจริต (ม.๖)

เพราะฉะนั้นถ้าผู้ใดจะกล่าวว่า ใครทำการใช้สิทธิโดยไม่สุจริต ผู้นั้นต้องนำสืบ

การใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ (ม. ๒๓๓–๒๓๖)

การใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ ท่านบัญญัติไว้ในบรรพ ๒ หนี้ ลักษณะ ๑. บทเบ็ดเสร็จทั่วไป หมวด ๒ ผลแห่งหนี้ส่วนที่ ๓

เมื่อลูกหนี้ของเราเป็นเจ้าหนี้คนอื่น ถ้าเขาเรียกร้องเอาหนี้นั้นคืนมาเขาก็อาจจะใช้หนี้เราได้ แต่เขาแกล้งเฉยเสีย "ไม่ใช้สิทธิเรียกร้อง" เอามา ทำให้เราเสียหาย กฎหมายยอมให้เราแก้ไขเองได้ โดยบัญญัติให้เรามีสิทธิเรียกเอาทรัพย์นั้นมาชำระหนี้แก่เราโดยตรงได้ ซึ่งเรียกว่า "การใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้" การใช้สิทธิของผู้อื่นโดยพลการเช่นนี้เป็นการล่วงล้ำสิทธิของผู้อื่น จึงจำต้องใช้สิทธินั้นโดยระมัดระวัง ในกรอบจำกัดของกฎหมาย ดังต่อไปนี้

๑. **การใช้สิทธิเรียกร้องเพื่อป้องกันสิทธิของตน** "ถ้าลูกหนี้ขัดขืนไม่ยอมใช้สิทธิเรียกร้องหรือเพิกเฉยเสียไม่ใช้สิทธิเรียกร้อง เป็นเหตุ

ให้เจ้าหนี้ต้องเสียประโยชน์ ท่านว่าเจ้าหนี้จะ "ใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้" นั้น ในนามของตนเองแทนลูกหนี้ เพื่อป้องกันสิทธิของตนในลูกหนี้นั้นก็ได้ เว้นแต่ในการที่เป็นการของลูกหนี้ส่วนตัวโดยแท้"(ม.๒๓๓)

๒. ลักษณะสำคัญ ๓ ประการ ในการใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ จะต้องประกอบด้วย ลักษณะสำคัญ ๓ ประการคือ

(๑) **ลูกหนี้ไม่ยอมใช้สิทธิ** ลูกหนี้ต้องขัดขืนไม่ยอมใช้สิทธิเรียกร้องหรือเพิกเฉย ไม่ใช้สิทธิเรียกร้องโดยไม่มีเหตุผลอันสมควร

ตัวอย่าง ๑ ก. มีนาแปลงหนึ่งแต่ได้ทำสัญญาให้ ข. เช่าอยู่ ค. เจ้าหนี้ ก. ไม่มีอำนาจเข้าไปจัดการเรื่องที่นาของ ก. เพื่อเอาเงินค่าเช่ามาใช้หนี้ตน

ตัวอย่าง ๒ ก. มีนาหนึ่งแปลงได้ขายนานั้นให้ ข. ไปหนึ่งหมื่นบาท ก. ไม่ใช้สิทธิเรียกร้องเงินจำนวนนี้จาก ข. ละเลยเพิกเฉยเสีย ค. เจ้าหนี้ ก. ย่อมใช้สิทธิเรียกร้องของ ก. ในนามของตนต่อ ข. ได้

(๒) **เจ้าหนี้เสียประโยชน์** การที่ลูกหนี้ขัดขืนหรือเพิกเฉยนั้นเป็นเหตุให้เจ้าหนี้ต้องเสียประโยชน์

หมายความว่า ถ้าเจ้าหนี้ไม่ใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ตามมาตรา ๒๓๓ นี้แล้ว ทรัพย์สินของลูกหนี้จะไม่มีเพียงพอที่จะชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ได้ แต่ถ้าปรากฏว่าการที่ลูกหนี้ขัดขืน หรือเพิกเฉยนั้นไม่เป็นการเสียประโยชน์แก่เจ้าหนี้เลย เจ้าหนี้จะใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้หาได้ไม่

ตัวอย่าง ก. กู้เงิน ข. ไปห้าพันบาท ปรากฏว่า ก. มีทรัพย์สินอยู่ประมาณหนึ่งพันบาท และ ก. เป็นเจ้าหนี้ ค. อยู่อีกสามพันบาท แต่ ก.

กลับเพิกเฉยเสีย ไม่ใช้สิทธิเรียกร้องเอาเงินจาก ค. มาใช้หนี้ ข. ข. ใช้สิทธิเรียกร้องของ ก. ตามมาตรา ๒๓๓ นี้ได้ แต่ถ้าปรากฏว่า ก. มีหลักฐานมั่นคง เพราะทรัพย์ที่ ก. มีอยู่เป็นราคาหลายแสนดังนี้ แม้ ก. จะเพิกเฉยเสียไม่ใช้สิทธิเรียกร้องเงิน ๓,๐๐๐ บาทจาก ค. ก็หาทำให้ ข. ต้องเสียประโยชน์ไม่ ข. จึงใช้สิทธิเรียกร้องตามมาตรา ๒๓๓ นี้ไม่ได้

(๓) **มิใช่สิทธิส่วนตัว** สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ต้องมิใช่เป็นสิทธิส่วนตัวของเขา กล่าวคือ

ก. สิทธิไม่เกี่ยวกับทรัพย์สิน ของลูกหนี้ย่อมเป็นสิทธิส่วนตัว เช่นสิทธิในครอบครัว ได้แก่การสมรสของลูกหนี้ การหย่าหรือไม่รับรองบุตร เป็นต้น

ข. สิทธิเกี่ยวข้องกับเนื้อตัว ของลูกหนี้เป็นความเสียหายที่มองเห็นเป็นตัวเงินไม่ได้ ย่อมเป็นสิทธิส่วนตัว เช่นสิทธิของลูกหนี้ที่จะเรียกค่าสินไหมทดแทนเพื่อความเสียหาย (ม. ๔๔๖) ทำให้เขาเสียหายแก่ร่างกาย หรืออนามัยหรือเสรีภาพเจ้าหนี้จะใช้ "สิทธิส่วนตัวของลูกหนี้" เรียกร้องไม่ได้

๓. **วิธีการที่จะใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้** พึงทำได้ดังต่อไปนี้

(๑) **ฟ้องคดีตามลำพังได้** คือเจ้าหนี้ใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ในนามของตนเองแทนลูกหนี้ โดยไม่ต้องรับความยินยอมของลูกหนี้ (ม. ๒๓๓)

(๒) **ต้องเรียกลูกหนี้เข้ามาในคดีด้วย** การใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้นั้นเจ้าหนี้ผู้ใช้สิทธิจะต้องขอหมาย เรียกลูกหนี้มาในคดีด้วย (ม. ๒๓๔)

เพราะลูกหนี้เป็นเจ้าของสิทธิเรียกร้อง เป็นบุคคลที่อาจให้ข้อเท็จจริงต่าง ๆ ต่อศาลได้ และถ้าจำเลยมีข้อต่อสู้อย่างไร ก็จะได้ว่ากล่าวกันเสียในคดีเดียวกัน

(๓) **ใช้สิทธิเรียกร้องเต็มจำนวนที่ค้างได้** คือ "เจ้าหนี้จะใช้สิทธิเรียกร้องของลูกหนี้ โดยไม่ต้องคำนึงถึงจำนวนที่ค้างชำระแก่ตนก็ได้ ถ้าจำเลยยอมใช้เงินเพียงเท่าจำนวนเงินที่ลูกหนี้เดิมค้างชำระแก่เจ้าหนี้นั้น คดีก็เป็นเสร็จกันไป แต่ถ้าลูกหนี้เดิมได้เข้าชื่อเป็นโจทก์ด้วย ลูกหนี้เดิม จะขอให้ศาล พิจารณาพิพากษาต่อ ไปในส่วน จำนวน เงินที่ยังเหลือติดค้างอยู่ก็ได้" (ม. ๒๓๕.๑)

แต่อย่างไรก็ดี ท่านมิให้เจ้าหนี้ได้รับมากไปกว่าจำนวนที่ค้างชำระแก่ตนนั้นเลย (ม. ๒๓๕.๒)

หมายความว่าเงินที่ฟ้องมาได้เมื่อหักหนี้แล้ว ที่เหลือต้องคืนให้ลูกหนี้ของตนไป

๔. **ข้อต่อสู้ของจำเลยกับเจ้าหนี้** "ถ้าจำเลยมีข้อต่อสู้กับลูกหนี้เดิมอยู่อย่างใด ๆ ท่านว่าจะยกขึ้นต่อสู้เจ้าหนี้ได้ทั้งนั้น เว้นแต่ข้อต่อสู้ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อยื่นฟ้องแล้ว" (ม. ๒๓๖)

เช่นจำเลยจะต่อสู้ว่าได้ใช้หนี้แก่ลูกหนี้เสร็จสิ้นไปแล้วก่อนฟ้องดังนี้ก็ได้ แต่จะมาต่อสู้ว่าเมื่อฟ้องแล้ว ได้นำเงินไปให้ลูกหนี้แล้ว ดังนี้ไม่ได้

การว่าความอย่างคนอนาถา*

บทที่ ๑๒ การว่าความอย่างคนอนาถานี้ มีหัวข้อที่จะศึกษา ๙ หัวข้อคือ

๑. ยื่นคำร้องต่อศาลชั้นต้น
๒. ส่งสำเนาคำร้องให้อีกฝ่ายหนึ่ง
๓. ศาลนัดไต่สวนอนาถา
๔. ขอให้ศาลพิจารณาคำขอใหม่
๕. อุทธรณ์ ฎีกา คำสั่ง
๖. คนอนาถาไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม
๗. ค่าธรรมเนียมที่คู่ความอีกฝ่ายหนึ่งจะต้องชำระ
๘. ผู้ว่าความอย่างคนอนาถามีทรัพย์ขึ้น
๙. ศาลถอนอนุญาต

๑. ให้ยื่นคำร้องต่อศาลชั้นต้น

ผู้ใดมีความจำนงจะฟ้องหรือต่อสู้คดี "อย่างคนอนาถา" ให้ยื่นคำร้องขอต่อศาลชั้นต้นที่จะฟ้อง หรือได้ฟ้องคดีไว้นั้น พร้อมกับคำฟ้อง คำฟ้องอุทธรณ์ คำฟ้องฎีกา คำร้องสอด คำให้การ แล้วแต่

---

* คัดจากบางส่วนของคำอธิบายประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง ชุดเรียนง่าย แพร่พิทยา ๒๕๑๒

กรณี และสาบานตัว ให้คำชี้แจงว่า ตนไม่มีทรัพย์สินพอจะเสียค่าธรรมเนียมศาล

ถ้าบุคคลนั้นตกเป็นคนยากจนลง ภายหลังจะยื่นคำขอว่าความ "อย่างคนอนาถา" ในเวลาใด ๆ ก็ได้ (ไม่จำเป็นต้องขอพร้อมฟ้อง หรือคำให้การ หรือคำขอ) (วิ–แพ่ง ๑๕๖.๑)

๒. ส่งสำเนาคำร้องให้อีกฝ่ายหนึ่ง

เมื่อเจ้าหน้าที่ได้จดถ้อยคำสาบานของผู้ขอว่าคดี "อย่างอนาถา" แล้วให้ศาลจัดส่งสำเนาถ้อยคำเช่นนั้น (คำสาบาน) ไป ให้คู่ความอีกฝ่ายหนึ่ง พร้อมด้วยสำเนาคำขอว่าคดี "อย่างคนอนาถา" และ (ถ้าโจทก์เป็นผู้ขอ) ส่งสำเนาคำฟ้องไปด้วย (วิ–แพ่ง ๑๕๖.๒)

เมื่อฝ่ายหนึ่งได้รับสำเนาคำร้องขอว่าคดี "อย่างคนอนาถา" แล้ว ส่วนมากก็จะคัดค้านเพื่อให้ศาลไต่สวน ศาลจะนัดไต่สวนเพื่อให้ได้ความแน่ชัดว่า ผู้ร้องขอเป็นคนอนาถาจริงหรือไม่

๓. ศาลนัดไต่สวนอนาถา

เมื่อศาลได้ฟังคู่ความทุกฝ่าย และทำการไต่สวนตามที่เห็นสมควรแล้ว ให้ศาลมีคำสั่งอนุญาตหรือยกคำขอนั้นเสีย ถ้าศาลอนุญาตตามคำขอคำสั่งอนุญาตนั้นให้เป็นที่สุด (วิ–แพ่ง ๑๕๖.๓)

อีกฝ่ายหนึ่งอุทธรณ์คำสั่งไม่ได้ แต่ถ้าศาลยกคำขอ ผู้ขออุทธรณ์คำสั่งต่อไปได้ (ดู ๔–๕)

๔. ขอให้ศาลพิจารณาคำขอใหม่

ถ้าศาลมีคำสั่งอนุญาตให้ยกเว้นค่าธรรมเนียมศาล ให้แต่เฉพาะบางส่วน หรือมีคำสั่งให้ยกคำขอเสียทีเดียว ผู้ขออาจยื่นคำขอใหม่ เพื่อ

อนุญาตให้ตนนำพยานหลักฐานมาแสดงเพิ่มเติมว่าตนเป็นคนยากจนก็ได้ (วิ-แพ่ง ๑๕๖.๔)

การที่ศาลสั่งยกเว้นค่าธรรมเนียมบางส่วน หรือให้ยกคำขอเสียนั้น มีวิธีดำเนินการต่อไปได้สองวิธี คือ ขอสืบเพิ่มเติมใหม่ตามวรรค ๔ นี้ หรือจะอุทธรณ์คำสั่งต่อไปตามวรรค ๕ ก็ได้

๕. อุทธรณ์ ฎีกา คำสั่ง

ในกรณีที่ศาลมีคำสั่ง อนุญาตให้ยกเว้นค่าธรรมเนียมศาลเฉพาะบางส่วนก็ดี หรือมีคำสั่งให้ยกคำขอเสียทีเดียวก็ดี ถ้าเป็นการจะฟ้องหรือต่อสู้คดีในศาลชั้นต้น ผู้ขออาจอุทธรณ์คำสั่งนั้นต่อศาลอุทธรณ์ภายในเจ็ดวัน นับแต่วันมีคำสั่ง

ถ้าเป็นการขอฟ้องหรือต่อสู้คดีในชั้นอุทธรณ์ หรือฎีกา ผู้ขออาจอุทธรณ์คำสั่งนั้นไปยังศาลอุทธรณ์หรือฎีกาแล้วแต่กรณี โดยยื่นคำขอเป็นคำร้องต่อศาลชั้นต้น ภายในกำหนดเช่นเดียวกัน (เจ็ดวัน) คำสั่งของศาลอุทธรณ์เช่นว่านี้ให้เป็นที่สุด (วิ-แพ่ง ๑๕๖.๕)

๖. คนอนาถาไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม

เมื่อศาลอนุญาตให้บุคคลใดฟ้อง หรือต่อสู้ความอย่างคนอนาถา บุคคลนั้นไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมศาล ในการดำเนินกระบวนพิจารณาในศาลนั้น

ค่าธรรมเนียมเช่นว่านี้ให้รวมถึง "เงินวางศาล" ในการยื่นฟ้องอุทธรณ์หรือฎีกา ถ้าเป็นกรณีที่ศาลอนุญาตในระหว่างการพิจารณา

การยกเว้นค่าธรรมเนียมศาล ให้ใช้บังคับแต่เฉพาะค่าธรรมเนียมศาล และเงินวางศาล ที่จะต้องเสียหรือวางภายหลังคำสั่งอนุญาตเท่านั้น ส่วนค่าธรรมเนียม หรือเงินวางศาล ที่เสียหรือวางไว้ก่อนคำสั่งนั้นเป็นอันไม่ต้องคืน (วิ-แพ่ง ๑๕๗)

๗. ค่าธรรมเนียมที่คู่ความอีกฝ่ายหนึ่งจะต้องชำระ ให้ชำระต่อศาล

ถ้าศาลเห็นว่าคู่ความอีกฝ่ายหนึ่งจะต้องเป็นผู้รับผิด เสียค่าธรรมเนียมทั้งหมดหรือ แต่บางส่วนของคู่ความทั้งสองฝ่าย ให้ศาลสั่งให้คู่ความฝ่ายนั้นชำระต่อศาลในนามของบุคคลผู้ฟ้อง หรือต่อสู้ความอย่างคนอนาถานั้นได้ทั้งหมด หรือบางส่วนตามที่ศาลเห็นสมควร (วิ-แพ่ง ๑๕๘)

ตามปกติโจทก์ฟ้อง โจทก์ต้องเสียค่าธรรมเนียมศาลไปก่อน ฝ่ายจำเลยเมื่อให้การ นำพยานสืบ ฯลฯ ก็ต้องเสียค่าธรรมเนียมไปด้วยเช่นกัน ฉะนั้น เมื่อศาลพิพากษาคดี ศาลก็จะสั่งให้ผู้แพ้เสียค่าธรรมเนียมให้แก่ผู้ชนะ ผู้ชนะได้รับเงินไปจากผู้แพ้ แต่ในกรณีว่าคดีอย่างคนอนาถา ฝ่ายอนาถาไม่ได้เสียค่าธรรมเนียมให้ศาล ฉะนั้นเมื่อตนชนะคดี จะได้รับค่าธรรมเนียมจากอีกฝ่ายหนึ่ง ศาลจึงสั่งให้ส่งศาลในนามผู้อนาถา ไม่ส่งให้แก่ตัว เพราะผู้อนาถาไม่ได้ให้ค่าธรรมเนียมแก่ศาลมาแต่ก่อน

๘. ผู้ว่าความอย่างคนอนาถามีทรัพย์สินขึ้น

ถ้าปรากฏขึ้นว่า ผู้ฟ้องหรือต่อสู้ความอย่างคนอนาถา มีทรัพย์สินพอจะเสียค่าธรรมเนียมได้ โดยมีอยู่แล้วตั้งแต่มีคำขอก็ดี มีขึ้นภาย

หลังก่อนศาลชี้ขาดคดีก็ดี ให้ศาลมีคำสั่งให้ยึด หรืออายัดทรัพย์นั้นทั้งหมดหรือแต่บางส่วนไว้ รอคำวินิจฉัยชี้ขาดในเรื่องค่าธรรมเนียม (วิ-แพ่ง ๑๕๙.๑)

การวินิจฉัยชี้ขาดในเรื่องค่าธรรมเนียม ย่อมแล้วแต่กรณีที่จะเกิดขึ้น คือ

ก. ค่าธรรมเนียมเป็นพับ ถ้าศาลเห็นว่า ค่าธรรมเนียมจะเป็นแก่คู่ความทั้งสองฝ่าย ให้ศาลมีคำสั่งให้เอาค่าธรรมเนียมของผู้ว่าความอย่างคนอนาถา ที่ได้ยกเว้นจากทรัพย์ที่ยึดหรืออายัดไว้นั้น ตามจำนวนที่ศาลเห็นควร (วิ-แพ่ง ๑๕๙.๒)

ข. อีกฝ่ายหนึ่งจะต้องชำระแทน ถ้าศาลเห็นว่าคู่ความอีกฝ่ายหนึ่งจะต้องชำระค่าธรรมเนียมทั้งหมด หรือแต่บางส่วนแทนผู้ว่าความอย่างคนอนาถา ให้ศาลมีคำสั่งให้ฝ่ายนั้นชำระค่าธรรมเนียมต่อศาลในนามของผู้ว่าความอย่างคนอนาถา ถ้าผู้ว่าความอย่างคนอนาถาไม่ปฏิบัติตามคำสั่ง ให้ศาลเอาค่าธรรมเนียมจากทรัพย์ที่ยึด หรืออายัดไว้ตามจำนวนที่ศาลเห็นควร (วิ-แพ่ง ๑๕๙ วรรค ๓)

ค. ผู้ว่าความอย่างคนอนาถาต้องเสียแทน ถ้าศาลเห็นว่าผู้ว่าความอย่างคนอนาถาจะต้องเสียค่าธรรมเนียมทั้งหมด หรือแต่บางส่วนแทนคู่ความอีกฝ่ายหนึ่งให้ศาลมีคำสั่งให้เอาค่าธรรมเนียมจากทรัพย์สินที่ยึด หรืออายัดไว้

ส่วนค่าธรรมเนียมที่ได้รับยกเว้น (แต่ก่อน) ให้เอาจากทรัพย์ที่เหลือ ถ้ามี (วิ-แพ่ง ๑๕๙.๔)

๙. ศาลถอนอนุญาต

ผู้ได้รับอนุญาตว่าความอย่างคนอนาถา ประพฤติตนไม่เรียบร้อย เช่น ก่อความรำคาญ ละเมิดอำนาจศาล ประวิงความ ศาลจะถอนอนุญาตเสียก็ได้ และผู้นั้นต้องรับผิดเสียค่าธรรมเนียม ภายหลังที่ศาลได้ถอนอนุญาต (วิ–แพ่ง ๑๖๐)

ปกครอง

จังหวัด*

๕๑ จังหวัด เป็นหน่วยใหญ่ที่สุดในส่วนภูมิภาค กฎหมายกำหนดให้รวมท้องที่หลาย ๆ อำเภอตั้งขึ้นเป็นจังหวัด และมีฐานะเป็นนิติบุคคล

การตั้ง ยุบ และเปลี่ยนแปลงเขตจังหวัด ให้ตราเป็นพระราชบัญญัติ (ม. ๓๒ บริหาร ๙๕)

๕๒ คณะกรมการจังหวัด ในจังหวัดหนึ่งให้มีคณะกรมการจังหวัด เป็นที่ปรึกษาของผู้ว่าราชการจังหวัด ในการบริหารราชการแผ่นดินในจังหวัดนั้น

คณะกรมการจังหวัดประกอบด้วยปลัดจังหวัด และหัวหน้าส่วนราชการประจำจังหวัด ซึ่งกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ส่งมาประจำ ผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นประธานคณะกรมการจังหวัดโดยตำแหน่ง

จังหวัดใดมีรองผู้ว่าราชการจังหวัด หรือผู้ช่วยผู้ว่าราชการจังหวัด ให้รองผู้ว่าราชการจังหวัด หรือผู้ช่วยผู้ว่าราชการจังหวัด ร่วมเป็นคณะกรมการจังหวัดด้วย (ม. ๓๓ บริหารฉบับ ๓/๙๙)

๕๓ ผู้ว่าราชการจังหวัด ในจังหวัดหนึ่งให้มีผู้ว่าราชการจังหวัดคนหนึ่ง เป็นผู้รับนโยบายและคำสั่งจากคณะรัฐมนตรี สำนักคณะรัฐ

---

* คัดจากบางส่วนของคำบรรยายกฎหมายการปกครองท้องถิ่น ของศาสตราจารย์ พระวรภักดิ์พิบูลย์ อักษรสารการพิมพ์ ๒๕๐๐.

มนตรี กระทรวง ทบวง กรม มาปฏิบัติ ให้เหมาะสมกับท้องที่และประชาชน

๕๔ **การบังคับบัญชารับผิดชอบ** ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้บังคับบัญชาบรรดาข้าราชการฝ่ายบริหารส่วนภูมิภาคในเขตจังหวัด และรับผิดชอบในราชการของจังหวัดและอำเภอ

ผู้ช่วย จะให้มีรองผู้ว่าราชการจังหวัด หรือผู้ช่วยผู้ว่าราชการจังหวัด หรือทั้งสองตำแหน่ง เป็นผู้ช่วยของผู้ว่าราชการจังหวัดก็ได้

หน้าที่ผู้ช่วย รองหรือผู้ช่วย ผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการฝ่ายบริหารส่วนภูมิภาคในเขตจังหวัด และรับผิดชอบในราชการรองลงมาจากผู้ว่าราชการจังหวัด

ผู้ว่าราชการจังหวัด รองฯ และผู้ช่วยฯ เป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงมหาดไทย

๕๕ **หน้าที่ตามกฎหมายเก่า** บรรดาอำนาจและหน้าที่เกี่ยวกับราชการ ซึ่งข้าหลวงประจำจังหวัดหรือกรมการจังหวัดมีอยู่ ให้โอนเป็นอำนาจและหน้าที่ของผู้ว่าราชการจังหวัด

สมัยหนึ่งผู้ว่าราชการจังหวังหวัดมีชื่อว่า "ข้าหลวงประจำจังหวัด" กฎหมายสมัยนั้น จึงบัญญัติให้อำนาจแก่ข้าหลวงประจำจังหวัด สมัยหนึ่ง กฎหมายมอบให้คณะบุคคลบริหารราชการ กฎหมายสมัยนั้นจึงบัญญัติให้อำนาจแก่ "คณะกรมการจังหวัด" เมื่อมี พ.ร.บ. ระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน ๒๔๙๕ ขึ้นแล้ว กฎหมายเรียกหัวหน้าจังหวัดว่า "ผู้ว่าราชการจังหวัด" และมอบอำนาจให้บุคคลคนเดียวเป็นผู้บริหารราชการ ให้คณะกรมการจังหวัดเป็นเพียงที่ปรึกษา จึงได้บัญญัติกฎ

หมายวรรคนี้ขึ้น โอนอำนาจที่มอบให้แก่ข้าหลวงประจำจังหวัด และคณะกรมการจังหวัดสมัยนั้น ๆ มาเป็นของผู้ว่าราชการจังหวัด

๕๖ **การให้บำเหน็จ และลงโทษ** ผู้ว่าราชการจังหวัดมีอำนาจให้บำเหน็จ ลงโทษ บรรจุ และแต่งตั้งข้าราชการฝ่ายบริหารส่วนภูมิภาคในเขตจังหวัดได้ตามกฎหมาย และตามที่ปลัดกระทรวงหรืออธิบดี มอบหมาย (ม. ๓๔ บริหารฉบับ ๓/๙๙)

ปลัดจังหวัดและหัวหน้าส่วน ในจังหวัดหนึ่งมีปลัดจังหวัด และหัวหน้าส่วนราชการประจำจังหวัด ซึ่งกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ส่งมาประจำทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเหลือผู้ว่าราชการจังหวัด และมีอำนาจบังคับบัญชาข้าราชการบริหารส่วนภูมิภาค ซึ่งสังกัดกระทรวง ทบวงกรมนั้น ในจังหวัดนั้น (ม. ๓๕ บริหาร ๙๕)

การรักษาราชการแทน ถ้าผู้ว่าราชการจังหวัดไม่อาจปฏิบัติราชการได้ ให้รองผู้ว่าราชการจังหวัด หรือผู้ช่วยผู้ว่าราชการจังหวัด แล้วแต่กรณี เป็นผู้รักษาราชการแทน ถ้ารองฯ หรือผู้ช่วยฯ ไม่อาจปฏิบัติราชการได้ ให้ปลัดจังหวัดรักษาราชการแทน ถ้าปลัดจังหวัดไม่อาจปฏิบัติราชการได้ และผู้ว่าราชการจังหวัดมิได้ตั้งให้ผู้ใดรักษาราชการแทน ให้หัวหน้าส่วนราชการประจำจังหวัด ผู้มีอาวุโสตามระเบียบแบบแผน รักษาราชการแทน (ม. ๓๖ บริหารฉบับ ๓/๙๙)

๕๗ **อำนาจและหน้าที่ผู้ว่าราชการจังหวัด** ผู้ว่าราชการจังหวัดมีอำนาจและหน้าที่บริหารราชการแผ่นดินในจังหวัด ดังนี้

(๑) บริหารฯ ตามกฎหมายและระเบียบแบบแผน

(๒) บริหารฯ ตามที่คณะรัฐมนตรี สำนักคณะรัฐมนตรี กระทรวง ทบวง และกรมมอบหมาย

(๓) บริหารฯ ตามคำแนะนำ ชี้แจงของผู้ตรวจราชการ ในเมื่อไม่ขัดต่อกฎหมายระเบียบแบบแผน คำสั่ง หรือคำวินิจฉัยของคณะรัฐมนตรี สำนักคณะรัฐมนตรี กระทรวง ทบวง กรม

(๔) ควบคุมดูแลราชการแผ่นดินอันเป็นอำนาจ และหน้าที่ของรัฐบาล ซึ่งเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ของรัฐบาลในจังหวัดนั้นปฏิบัติ

ในการนี้ให้มีอำนาจและหน้าที่ตรวจ แนะนำ ชี้แจง และสั่งให้เจ้าหน้าที่ในจังหวัดนั้น ปฏิบัติราชการให้เป็นไปตามกฎหมายระเบียบแบบแผน คำสั่งและคำวินิจฉัย ของคณะรัฐมนตรี สำนักคณะรัฐมนตรี กระทรวง ทบวง และกรม

(๕) ควบคุม ดูแลราชการบริหาร ส่วนท้องถิ่นใน จังหวัดนั้น ตามกฎหมาย

การมอบอำนาจของผู้ว่าราชการจังหวัด อำนาจในการสั่ง การอนุญาต การให้อนุมัติหรือการปฏิบัติราชการ ที่ผู้ว่าราชการจังหวัดจะพึงปฏิบัติหรือดำเนินการตามกฎหมายใด ถ้ากฎหมายนั้นมิได้บัญญัติในเรื่องการมอบอำนาจไว้เป็นอย่างอื่น จะมอบอำนาจโดยทำเป็นหนังสือให้หัวหน้าส่วนราชการประจำจังหวัดทำการแทน ในนามของผู้ว่าราชการจังหวัดก็ได้ (ม. ๓๗ บริหารฉบับ ๔/๙๙)

๕๘ **ส่วนราชการของจังหวัด** แบ่งดังนี้

(๑) สำนักงานจังหวัด มีหน้าที่เกี่ยวกับราชการทั่วไปของจังหวัดนั้น มีผู้ว่าราชการจังหวัด เป็นผู้ปกครองบังคับบัญชาข้าราชการและรับผิดชอบ

(๒) ส่วนต่าง ๆ ซึ่งกระทรวงทบวงกรมได้ตั้งขึ้น มีหน้าที่เกี่ยวกับราชการของกระทรวง ทบวง กรม นั้น ๆ มีหัวหน้าส่วนราชการประจำจังหวัดนั้น ๆ เป็นผู้ปกครองบังคับบัญชารับผิดชอบ (ม. ๓๘ บริหาร ๙๕)

อำเภอ

๕๙ **อำเภอ** ในจังหวัดหนึ่ง, ให้มีหน่วยราชการบริหารรองจากจังหวัด เรียกว่า อำเภอ

การตั้ง ยุบ และเปลี่ยนแปลงเขตอำเภอ ให้ตราเป็นพระราชกฤษฎีกา (ม. ๓๙ บริหาร ๙๕)

๖๐ **นายอำเภอ** ในอำเภอหนึ่งมีนายอำเภอคนหนึ่ง เป็นหัวหน้าปกครองบังคับบัญชาบรรดาข้าราชการในอำเภอ และรับผิดชอบบริหารราชการของอำเภอ

นายอำเภอสังกัดกระทรวงมหาดไทย

๖๑ **หน้าที่ตามกฎหมายเก่า** บรรดาอำนาจและหน้าที่เกี่ยวกับราชการของกรมการอำเภอหรือนายอำเภอ ซึ่งกฎหมายกำหนดให้ กรมการอำเภอและนายอำเภอมีอยู่ ให้โอนเป็นอำนาจและหน้าที่ของนายอำเภอ

คือกฎหมาย เก่าก่อน นี้บางฉบับ ระบุอำนาจหน้าที่ว่า เป็นของ นายอำเภอบางฉบับว่าเป็นของกรมการอำเภอนั้น บัดนี้ให้เป็นของนายอำเภอทั้งสิ้น (ม. ๔๐ บริหาร ๙๕)

ปลัดอำเภอและหัวหน้าส่วน ในอำเภอหนึ่งนอกจากจะมีนายอำเภอ แล้วยังมีปลัดอำเภอ และหัวหน้าส่วนราชการประจำอำเภอ ซึ่งกระทรวงทบวงกรมต่าง ๆ ส่งมาประจำให้ปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้ช่วยเหลือ

นายอำเภอ และมีอำนาจบังคับบัญชาข้าราชการบริหารส่วนภูมิภาค ซึ่งสังกัดกระทรวงทบวงกรมนั้นในอำเภอนั้น (ม. ๔๑ บริหาร ๙๕)

การรักษาราชการแทน ถ้านายอำเภอไม่อาจปฏิบัติราชการได้ตามปกติและมิได้ตั้งผู้ใดเป็นผู้รักษาราชการแทน ให้หัวหน้าส่วนราชการประจำอำเภอผู้มีอาวุโสตามระเบียบแบบแผนรักษาราชการแทน (ม. ๔๒ บริหาร ๙๕)

๖๒ **อำนาจหน้าที่นายอำเภอ** นายอำเภอมีอำนาจและหน้าที่บริหารราชการการแผ่นดินในอำเภอ ดังนี้

(๑) บริหารฯ ตามกฎหมายและระเบียบแบบแผน

ถ้ากฎหมายใดมิได้บัญญัติว่า การปฏิบัติตามกฎหมายนั้นเป็นหน้าที่ของผู้ใดโดยเฉพาะ ก็ให้พึงเข้าใจว่า เป็นหน้าที่ของนายอำเภอจะต้องรักษาการให้เป็นไปตามกฎหมายนั้นด้วย

(๒) บริหารฯ ตามคำสั่ง คำแนะนำชี้แจงของผู้ว่าราชการจังหวัด และของผู้มีหน้าที่ตรวจราชการอื่น ๆ

ซึ่งผู้ว่าราชการจังหวัด คณะรัฐมนตรี สำนักคณะรัฐมนตรี กระทรวง ทบวง และกรมมอบหมาย ในเมื่อไม่ขัดต่อกฎหมายระเบียบแบบแผน คำสั่ง คำวินิจฉัยของคณะรัฐมนตรี สำนักคณะรัฐมนตรี กระทรวง ทบวง และกรม

(๓) ควบคุมดูแลราชการบริหารส่วนท้องถิ่นในอำเภอนั้น ตามกฎหมาย

การมอบอำนาจของนายอำเภอให้ทำเป็นหนังสือ อำนาจในการสั่ง การอนุญาต การให้อนุมัติ หรือการปฏิบัติราชการที่นายอำเภอจะพึงปฏิบัติ หรือดำเนินการตามกฎหมายใด ถ้ากฎหมายนั้นมิได้บัญญัติในเรื่องการมอบอำนาจไว้เป็นอย่างอื่น จะมอบอำนาจโดยทำเป็นหนังสือให้หัวหน้าส่วนราชการประจำอำเภอคนใดทำแทน ในนามนายอำเภอก็ได้ (ม. ๔๓ บริหารฉบับ ๔/๙๙)

๖๓ **ส่วนราชการของอำเภอ** แบ่งดังนี้

(๑) **สำนักงานอำเภอ** มีหน้าที่เกี่ยวกับราชการทั่วไปของอำเภอนั้น นายอำเภอเป็นผู้ปกครองบังคับบัญชารับผิดชอบ

(๒) ส่วนต่าง ๆ **ซึ่ง**กระทรวง ทบวง กรม ให้ตั้งขึ้นในอำเภอนั้น มีหน้า**ที่**เกี่ยวกับราชการของ กระทรวง ทบวง กรม นั้น ๆ มีหัวหน้าส่วนราชการประจำอำเภอนั้น ๆ เป็นผู้ปกครองบังคับบัญชารับผิดชอบ (ม. ๔๔ บริหาร ๙๕)

๖๔ **การจัดการปกครองอำเภอ** นอกจากที่ได้บัญญัติไว้ใน พ.ร.บ. ระเบียบบริหารราชการแผ่นดินแล้ว นายอำเภอยังต้องปฏิบัติตามกฎหมายว่าด้วยการปกครองท้องที่ด้วย (ม ๔๕ บริหาร ๙๕)

พ.ร.บ. ระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน บัญญัติถึงอำนาจและหน้าที่อำเภอ หรือนายอำเภอ ในฐานะที่เป็นราชการส่วนภูมิภาค แต่อำเภอนั้นยังต้องบริหารราชการติดต่อกับท้องที่ มีตำบล และหมู่บ้านเป็นต้น ดังนั้นจึงต้องนำ พ.ร.บ. ปกครองท้องที่มาใช้สำหรับการบังคับบัญชา กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ตลอดจนราษฎร ในส่วนที่ยังเป็นราชการแผ่นดิน

การตั้งอำเภอ และกิ่งอำเภอ

๖๕ **การตั้งอำเภอ** ท้องที่หลายตำบล อันสมควรอยู่ในความปกครองอันเดียวกันได้ ให้จัดเป็น ๑ อำเภอ (ม. ๖๒ ปกครองท้องที่ ๕๗)

ลักษณะการตั้งอำเภอ ๑ ให้กำหนดเขตท้องที่อำเภอ มีเครื่องหมายจดเขตอำเภออื่นทุกด้าน อย่าให้มีที่ว่างเปล่าอยู่นอกเขตอำเภอ

๒ การกำหนดจำนวนตำบลที่รวมกันเข้าเป็นอำเภอ ให้กำหนดเขตตำบลให้ตรงกับเขตอำเภอ ถ้ามีที่ว่างเปล่า เช่น ป่าดงพงเขาใกล้อำเภอใดให้เป็นที่ว่างฝากอำเภอนั้น

๓ ที่ว่าการอำเภอ ให้ตั้งอยู่ในที่ซึ่งจะทำการปกครองราษฎรในอำเภอนั้นได้สะดวก (ม. ๖๓ ปกครอง ๕๗)

๖๖ **การตั้งกิ่งอำเภอ** อำเภอใดมีท้องที่กว้างขวาง ยากแก่การตรวจตราท้องที่ และท้องที่นั้นมีคนไม่มาก พอจะตั้งขึ้นเป็นอีกอำเภอหนึ่งได้ก็ดี หรือท้องที่อำเภอใด มีที่ประชุมชนมาก อยู่ห่างไกลจากที่ว่าการอำเภอ ยากแก่การตรวจตราท้องที่ และจะตั้งชุมชนนั้นขึ้นเป็นอีกอำเภอหนึ่ง ท้องที่จะเล็กไปก็ดี อาจจะแยกท้องที่ออกตั้งเป็นกิ่งอำเภอได้

การตั้งกิ่งอำเภอ จะตั้งได้ต่อเมื่อมีความจำเป็น เพื่อสะดวกแก่การปกครองเท่านั้น อำเภอหนึ่งจะมีกิ่งอำเภอเดียวหรือหลายกิ่งอำเภอก็ได้ (ม. ๖๔ ปกครอง ๕๗)

การจัดตั้งกิ่งอำเภอนั้น ก็เสมอตั้งอำเภอนั่นเอง จึงต้องกำหนดว่าตำบลใดบ้างจะตั้งอยู่ในปกครองของกิ่งนั้น (ม. ๖๕ ปกครอง ๕๗)

๖๗ **พนักงานปกครองกิ่งอำเภอ** มีจำนวนพอสมควรแก่ราชการ และมีปลัดอำเภออยู่ประจำตามกิ่งอำเภอนั้น ซึ่งอยู่ในบังคับบัญชานายอำเภอ และทำการในหน้าที่นายอำเภอ ในเวลานายอำเภอมิได้มาอยู่ที่กิ่งอำเภอ (ม. ๗๐ ปกครอง ๕๗)

การอย่างใดควรแยกไปทำที่กิ่งอำเภอ และการอย่างใดคงทำอยู่ที่อำเภอก็สุดแต่ราชการจะวางระเบียบไว้

๖๘ **หน้าที่และอำนาจของนายอำเภอ** ตามกฎหมายปกครองท้องที่ มีดังนี้

๖๘.๑ หน้าที่ปกครองท้องที่

(๑) ปกครองตำบลและหมู่บ้าน ให้เป็นไปได้จริงตาม พ.ร.บ. ปกครองท้องที่ (ม. ๘๓ ปกครอง ๕๗)

(๒) ช่วยแก้ไขความขัดข้อง ของตำบลและหมู่บ้าน (ม. ๘๔ ปกครอง ๕๗)

(๓) เรียกประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน แพทย์ตำบล เพื่อสั่งราชการหรือสอบถาม (ม. ๘๕ ปกครอง ๕๗)

(๔) รักษาสถานที่และเอกสารบัญชี ตลอดจนบริเวณอำเภอ (ม. ๘๖ ปกครอง ๕๗)

(๕) รับคำร้องทุกข์ราษฎร และช่วยเหลือตามที่ควร (ม. ๘๗ ปกครอง ๕๗)

(๖) ตรวจท้องที่ ในเขตอำเภอของตน (ม. ๘๘ ปกครอง ๕๗)

(๗) ทำเอกสาร บรรดาหนังสือสำคัญที่ต้องทำตามกฎหมาย ถ้ากฎหมาย และข้อบังคับมิได้ระบุไว้ให้เป็นหน้าที่ของพนักงานอื่นทำแล้ว ให้เป็นหน้าที่ของนายอำเภอให้ราษฎร (ม. ๘๙ ปกครอง ๕๗)

(๘) ออกหนังสือเดินทาง ให้ราษฎรไปมาค้าขาย (ม. ๙๐ ปกครอง ๕๗)

(๙) ทำสำมะโนครัวและทะเบียนบัญชี ในราชการทุกอย่าง (ม. ๙๑ ปกครอง ๕๗)

(๑๐) ทำรายงานบอกจังหวัด ในเรื่องเหล่านี้ ก–เหตุการณ์ทุกข์สุขของราษฎต่อจังหวัด ข–รายงานเหตุการณ์ที่ตนแจ้งไปยังที่อื่นแล้วต่อจังหวัด ค–รายงานประจำเดือน รายงานด่วนเหตุสำคัญ (ม. ๙๒ ปกครอง ๕๗)

๖๘. ๒ หน้าที่ป้องกันภยันตราย และรักษาความสงบ

(๑) รักษาความเรียบร้อย ในเวลามีงานราษฎรมาประชุมกันมาก (ม. ๙๓ ปกครอง ๕๗)

(๒) เตือนกำนันผู้ใหญ่บ้าน ให้มีเครื่องสัญญาณ ดับไฟระงับเหตุอันตรายหรือจับผู้ร้าย (ม. ๙๔ ปกครอง ๕๗)

(๓) ให้ราษฎรล้อมรั้วหมู่บ้าน เพื่อป้องกันโจร (ม. ๙๕ ปกครอง ๕๗)

(๔) ให้ราษฎรถางพง เพื่อป้องกันไฟป่า ไหม้หมู่บ้าน (ม. ๙๖ ปกครอง ๕๗)

(๕) ให้รื้อเรือนร้างหรือทรุดโทรม ซึ่งเจ้าของทิ้งไปไม่รักษาซ่อมแซมให้นายอำเภอสอบสวนและบังคับตามควรแก่การ (ม. ๙๗ ปกครอง ๕๗)

(๖) ให้ลูกบ้านที่ออกไปอยู่ในที่เปลี่ยวโดดเดี่ยวกลับเข้าหมู่บ้าน เพราะน่ากลัวอันตรายด้วยผู้ร้าย หรือกลับเป็นช่องของโจรผู้ร้าย (ม. ๙๘ ปกครอง ๕๗)

(๗) ประกาศให้ลูกบ้านเก็บรักษาข้าว เพื่อให้พอบริโภคในเวลาอัตคัด (ม. ๙๙ ปกครอง ๕๗)

แห่งใดข้าวไม่พอราษฎรในเวลาอัตคัดให้อำเภอรีบรายงานจังหวัด กะประมาณจำนวนข้าวที่ขาด ถ้ารัฐบาลส่งข้าวมาแก้อัตคัด เป็นหน้าที่อำเภอจัดการจำหน่าย โดยให้ผู้มีเงินพอซื้อไปหรือให้ยืมข้าวไปเมื่อได้ข้าวใหม่ก็ให้เอามาใช้ หรือ แลกกับสินค้าอื่น หรือ หางานสาธารณะให้ทำ แลกกับข้าว

ถ้าผู้ใดยังพอจะหาข้าวได้ ห้ามมิให้ข้าวแก่ผู้นั้น จะจ่ายให้แก่ผู้ไม่สามารถจริง ๆ (ม. ๑๐๐ ปกครอง ๕๗)

๖๘. ๓ หน้าที่เกี่ยวด้วยความแพ่งและความอาญา

ก. การสอบสวนคดีอาญา

(๑) บรรดาอำนาจซึ่งกฎหมายกำหนดไว้สำหรับผู้ใหญ่บ้าน กำนันนั้น ให้นายอำเภอใช้ได้ทุกอย่าง

(๒) ความอาญาเกิดขึ้นในอำเภอใด หรือตัวจำเลยมาอาศัยใน

ท้องที่อำเภอใด ให้นายอำเภอมีอำนาจสั่งให้จับผู้ต้องหามาสอบสวนชั้นต้น

(๓) การสอบสวนชั้นต้น หรือจัดการตามกฎหมายอย่างใด ๆ หรือตามคำสั่งศาล หรือคำสั่งในทางราชการใด ๆ ให้นายอำเภอมีอำนาจออกหมายพยาน หมายค้นหมายยึดได้

(๔) การค้น การยึด ถ้านายอำเภอไปเองไม่ต้องมีหมาย ถ้าให้คนอื่นไป นายอำเภอต้องออกหมายให้ถือไป

(๕) ผู้ต้องหาในคดี เมื่อได้ตัวมา โดยปกตินายอำเภอควรให้มีประกัน แต่มีเหตุต่อไปนี้ ก็อาจเอาตัวไว้ได้ คือ

ก. เป็นคดีอุกฉกรรจ์ โทษ ๑๐ ปีขึ้นไป หรือ

ข. ถ้าผู้ต้องหาหลบหนีจะจับได้ยาก หรือ

ค. ถ้าปล่อยผู้นั้นไปจะเกิดอันตราย หรือ

ง. ถ้าปล่อยไปจะขัดข้องลำบากแก่การสอบสวน

๖. การสอบสวนชั้นต้น ต้องลงมือภายใน ๔๘ ชั่วโมง นับแต่เวลาที่จับผู้ต้องหา นายอำเภอต้องรีบจัดการโดยเร็วที่สุด แล้วส่งผู้ต้องหาไปจังหวัดให้ส่งศาลพิจารณา

ตำบลที่มีศาลและอำเภออยู่ด้วยกัน ให้ส่งตัวผู้ต้องหาต่อศาลภายใน ๔๘ ชั่วโมง

ถ้าเป็นที่อื่น ให้ส่งผู้ต้องหาไปยังศาลโดยเร็ว ห้ามมิให้ควบคุมตัวไว้ที่อำเภอเกิน ๔๘ ชั่วโมง โดยไม่มีเหตุจำเป็น

เมื่อส่งผู้ต้องหาไปยังศาล นายอำเภอทำการสอบสวนในชั้นต้นยังไม่สำเร็จ ก็ให้ร้องต่อศาลขอผัดให้มีเวลาสอบสวนต่อไป

(๗) ในการสอบสวนความอาญา ถ้านายอำเภอเห็นว่าไม่มีหลักฐานทางฝ่ายโจทก์ ก็ให้ปล่อยตัวผู้ต้องหาไป (ม. ๑๐๑ ปกครอง ๕๗)

ข. การสืบจับผู้ร้าย

(๑) นายอำเภอต้องจัดพนักงาน ออกตรวจ รักษาความ เรียบร้อยและคอยสืบจับผู้ร้ายในท้องที่ของตน (ม. ๑๐๒ ปกครอง ๕๗)

(๒) ทำชันสูตรศพหรือชันสูตรบาดแผล (ม. ๑๐๓ ปกครอง ๕๗)

(๓) ทำตราสิน (ม. ๑๐๔ ปกครอง ๕๗)

(๔) การเปรียบเทียบคดีอาญา ที่เป็นลหุโทษ หรือคดีภาษีอากรเป็นมีเบี้ยปรับไม่เกิน ๒๐๐ บาท ให้นายอำเภอมีอำนาจเปรียบเทียบได้ ถ้าไม่ตกลงก็ดี นายอำเภอเห็นว่าควรจะมีโทษไม่เกินกว่าปรับ ๒๐๐ บาทก็ดี ให้ส่งเรื่องไปฟ้อง (ม. ๑๐๕ ปกครอง ๕๗)

(๕) รับอายัด ตัวคนและสิ่งของตามกฎหมาย (ม. ๑๐๖ ปกครอง ๕๗)

(๖) รักษาของกลางในคดีอาญา เป็นหน้าที่อำเภอรักษาไว้ หรือนำส่ง (แล้วแต่กรณี) (ม. ๒๐๗ ปกครอง ๕๗)

ค. การเปรียบเทียบความแพ่ง

ความแพ่งทุนทรัพย์ไม่เกิน ๒๐๐ บาท จำเลยอยู่ในอำเภอนั้น

เมื่อโจทก์ร้องขอ ให้นายอำเภอเรียกจำเลยมาเปรียบเทียบได้

เมื่อเปรียบเทียบไม่ตกลงกันก็ให้ยกเลิกเรื่องนั้น ให้เอาไปฟ้องร้องกันยังโรงศาล ในการเปรียบเทียบความแพ่ง นายอำเภอมีอำนาจเรียกพยาน เรียกผู้มาชี้ขาดได้

ถ้าเปรียบเทียบยอมกันแล้ว ให้ทั้งสองฝ่ายกับนายอำเภอเซ็นชื่อไว้ในใบยอมมอบให้ทั้งสองฝ่ายถือไว้ ต่อมาฝ่ายใดเกิดไม่ยอมขึ้นอีกฝ่ายหนึ่งมีอำนาจฟ้องศาลให้บังคับตามใบยอม

คดีที่อำเภอเปรียบเทียบยอมกันแล้ว ให้ถือเหมือนว่าคดีที่อนุญาโตตุลาการชี้ขาด ฝ่ายใดจะเอาคดีนั้น รื้อร้องฟ้องใหม่อีกไม่ได้

การเปรียบเทียบความแพ่งของนายอำเภอมีค่าธรรมเนียม คือค่าคำร้อง ๑ บาท ค่ายอมความ ๒ บาท นำส่งหลวง (ม. ๑๐๘ ปกครอง ๕๗)

๖๘.๔ หน้าที่ป้องกันโรคร้าย

(๑) คอยระวังและป้องกัน โรคร้าย อย่าให้แพร่หลาย เมื่อโรคเกิดแล้ว ก็จัดต้องจัดการรักษาอย่าให้ลุกลามต่อไป (ม. ๑๐๙ ปกครอง ๕๗)

(๒) ตรวจตราว่ากล่าว อย่าให้มีผู้ทอดทิ้งปล่อยให้เกิดความโสโครก (ม. ๑๑๐ ปกครอง ๕๗)

(๓) อุดหนุนแพทย์ประจำตำบล ในการรักษาพยาบาล (ม. ๑๑๑ ปกครอง ๕๗)

(๔) ประกาศตักเตือนราษฎร ในการป้องกันและรักษาโรค (ม. ๑๑๒ ปกครอง ๕๗)

(๔) รายงานข่าวโรคร้าย ให้จังหวัดทราบเนือง ๆ จนกว่าโรคจะสงบ (ม. ๑๑๓ ปกครอง ๕๗)

๖๘.๕ หน้าที่บำรุง การทำนา ค้าขาย ป่าไม้และทางไปมา

(๑) ตรวจดูทำเล ที่ทำมาหาเลี้ยงชีพ ทำเป็นบัญชีไว้ให้รู้ (ม. ๑๑๔ ปกครอง ๕๗)

(๒) บำรุงผลประโยชน์ หรือป้องกันอันตรายในการหาเลี้ยงชีพของราษฎร (ม. ๑๑๕ ปกครอง ๕๗)

(๓) ประสานผลประโยชน์ ในการหาเลี้ยงชีพของราษฎรให้ได้รับทั่วหน้ากันทุกฝ่าย (ม. ๑๑๖ ปกครอง ๕๗)

(๔) รักษาลำน้ำต่างๆ ให้เกิดประโยชน์เป็นปกติ (ม. ๑๑๗ ปกครอง ๕๗)

(๕) รักษาทางบก ทางน้ำ ให้สะดวกในการคมนาคม (ม.๑๑๘ ปกครอง ๕๗)

(๖) รักษาป่าไม้ (ม. ๑๑๙ ปกครอง ๕๗)

(๗) จัดที่ว่างให้ราษฎร เข้าเพาะปลูก (ม. ๑๒๐ ปกครอง ๕๗)

(๘) ปกปักษ์รักษาพันธุ์สัตว์น้ำ (ม. ๑๒๑ ปกครอง ๕๗)

(๙) รักษาที่สาธารณประโยชน์ (ม, ๑๒๒ ปกครอง ๕๗)

(๑๐) ปกปักษ์รักษาที่วัด ที่กุศลสถานอื่น ๆ (ม. ๑๒๓ ปกครอง ๕๗)

๖๘. ๖ หน้าที่บำรุงการศึกษา

(๑) จัดให้มีสถานที่ เล่าเรียนให้พอแก่เด็ก (ม. ๑๒๒ ปกครอง ๕๗)

(๒) จัดบำรุงการสั่งสอน อย่าให้เสื่อม (ม. ๑๒๕ ปกครอง ๕๗)

(๓) ตักเตือน กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน บิดามารดา ผู้ครอง ให้ส่งบุตรหลานไปเล่าเรียน (ม. ๑๒๖ ปกครอง ๕๗)

๖๘.๗ หน้าที่เก็บภาษีอากร

(๑) จัดเก็บภาษีอากรในอำเภอนั้น (ม. ๑๒๗ ปกครอง ๕๗)

(๒) รายงานขอผ่อนผันการเก็บภาษี ในเวลาราษฎรถูกอุปัทว-เหตุ หรืออัตคัดขัดสน (ม. ๑๒๘ ปกครอง ๕๗)

(๓) รักษาเงินหลวง ส่งเงินหลวง (ม. ๑๒๙ ปกครอง ๕๗)

๖๘.๘ หน้าที่เบ็ดเสร็จ

(๑) รายงานจังหวัดถึงความคิดเห็น ที่จะแก้ไขการบกพร่องในงานของอำเภอให้ดีขึ้น (ม. ๑๓๐ ปกครอง ๕๗)

(๒) ช่วยเหลือราชการอำเภอใกล้เคียง (ม. ๑๓๑ ปกครอง ๕๗)

(๓) หน้าที่ตามกฎหมายอื่น ที่ระบุไว้หรือหน้าที่ใด ๆ ที่มิได้มีกฎหมายระบุไว้ว่าเป็นหน้าที่ของพนักงานใด ตกเป็นหน้าที่นายอำเภอ (ม. ๑๓๒ ปกครอง ๕๗)

ศาสนา – ปรัชญา

ความรู้ *
เกี่ยวกับพระศาสนา

๑. คำสอนของพระพุทธเจ้า

คำสอนของพระพุทธเจ้า ชื่อว่า "พระธรรม" พระธรรมแยกออกเป็นสองคือ "ธรรม" กับ "วินัย" ธรรมและวินัย เป็นศาสดาแทนพระพุทธเจ้า

ธรรม ได้แก่เทศนาและอนุศาสนีที่พ้นจากบัญญัติ

วินัย ได้แก่สิกขาที่บัญญัติไว้ด้วยอำนาจ "อาทิพรหมจรรย์" (เบื้องต้นพรหมจรรย์) และ "อภิสมาจารย์" (มารยาท)

ธรรมและวินัยบัญญัติไว้เพื่อการบริหารสงฆ์ คือให้ภิกษุเกิดความเสมอกันด้วยศีล แต่นั้นก็เกิดความสามัคคี และด้วยความสามัคคี สงฆ์จะพึงดำรงอยู่ได้นาน

คำสอนย่อ ๆ ของพระพุทเจ้า

"ธรรมวินัยใดหาอริยมรรคมีองค์ ๘ ไม่ได้ ในธรรมวินัยนั้น แม้สมณะก็ย่อมหาไม่ได้ ธรรมวินัยใดหาอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ ในธรรมวินัยนั้น แม้สมณะก็ย่อมหาได้" – กับสุภัททะ –

"ผู้ใดปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตาม

---

* คัดจาก ต้นฉบับ เขียนด้วยลายมือ ของศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ (ยังไม่ได้ตีพิมพ์เป็นเล่ม)

ธรรมอยู่ ผู้นั้นชื่อว่า สักการะ นบนอบ บูชาตถาคต ด้วยบูชาอย่างยิ่ง ฉะนั้นในธรรมวินัยนี้ ท่านพึงศึกษาว่า –เราจักปฏิบัติสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบ ยิ่งประพฤติตามธรรมอยู่ –กับอานนท์–

"ธรรมและวินัยเป็นสภาวะที่ควรปรารถนา เพราะมีอุปการะมาก" –กับสุภัททะ–

พระธรรม

ธรรมจำแนกเป็น สอง คือ พระสูตรกับพระอภิธรรม ด้วยเหตุนี้ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จึงจำแนกเป็น ๓ ปิฎก (ตะกร้า)

วินัย พระวินัยปิฎก

ธรรม พระสุตตันตปิฎก

พระอภิธัมมปิฎก

เทศนาที่เป็นบุคคลาธิฏฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) จัดเป็นพระสุตตันต เทศนาที่มีธัมมาธิฏฐาน (มีธรรมเป็นที่ตั้ง) จัดเป็นพระอภิธรรม รวมเรียกว่' 'พระไตรปิฎก พุทธวจนะ"

ปกรณ์ (แปลว่าตำราหรือคัมภีร์) แบ่ง ๔ ชั้น คือ

บาลี

อรรถกถา

ฎีกา

พ้นจากนั้น (คืออื่น ๆ)

บาลี ปกรณ์เดิมที่ยกขึ้นสู่สังคีติ (สังคายนา) เรียกว่าบาลี

อรรถกถา กถาพรรณาความแห่งบาลีนั้น เรียกว่า อรรถกถา

ฎีกา กถาพรรณาความแห่งบาลีและอรรถกถา เรียกว่าฎีกา

พ้นจากนั้น ที่เหลือพ้นจากนั้นจัดเป็นอื่น ๆ

สรุปความว่า บาลีคือถ้อยคำเดิมที่เขียนไว้ อรรถกถาเป็นคำอาจารย์รุ่นโบราณเขียนขยาย อธิบายความในบาลีให้กระจ่างขึ้น ฎีกาเป็นคำอาจารย์รุ่นหลังอธิบายคำอาจารย์รุ่นโบราณออกไปอีกทั้งนี้เพราะภาษาแปรไป คนชั้นหลังไม่เข้าใจจึงต้องมี คำอธิบาย ขยายความต่อ ๆ กันมาเรียกว่า ฎีกา

ฎีกายังอาจแบ่งแยกออกเป็นสองคือที่แต่งขยายไว้ก่อนเรียกว่า "มูลฎีกา" ที่แต่งขึ้นชั้นหลังเรียกว่า "อนุฎีกา

เหตุเกิดแห่งพระสูตร มี ๔

(๑) เกิดเพราะอัธยาศรัยของตนเอง

(๒) เกิดเพราะอัธยาศรัยของผู้อื่น

(๓) เกิดเพราะเกิดเรื่องขึ้น

(๔) เกิดเพราะอำนาจแห่งคำถาม

๒. **มงคลสูตร์**

เหตุที่จะเกิดมงคลสูตร์ ณ ที่ประชุมเล่านิทานอาชีพแห่งหนึ่ง ได้เกิดเถียงกันขึ้นว่าอะไรเป็นมงคล ?

นายทิฏฐมังคลิกว่า รูปแรกพบที่เรามองเห็นในวันหนึ่ง ๆ ไม่ว่ารูปใด ๆ เป็นมงคลทั้งนั้น

นายสุตมังคลิกแย้งว่า รูปแรกพบอาจดีบ้างชั่วบ้าง เสียงที่กล่าวอวยพรกันนั้นและเป็นมงคล

นายมุตมังคลิกช่วยอีกคนหนึ่งว่า เสียงที่ได้ยินอาจเป็นเสียงดีเสียง-

ชั่ว จะจัดว่าเป็นมงคลไม่ได้ อารมณ์ที่ทราบแล้วต่างหากเป็นมงคล ชายสามคนเถียงกันไม่เป็นที่ตกลงใครเชื่อว่าอย่างไหนเป็นมงคล ก็ออกความเห็นช่วยฝ่ายนั้นเถียงปัญหาว่าอะไรเป็นมงคล จึงเลยกึกก้องทั่วไปในหมู่มนุษย์ ที่นี้ข้อทุ่มเถียงก็ขยายวงกว้างออกไป เทวดาก็เถียงกัน พรหมก็เถียงกัน ไม่เป็นที่ตกลงว่าอย่างไรเรียกว่าเป็นมงคล

พรหมชั้นสุทธาวาสองค์หนึ่งรู้จิตของมนุษย์ จึงเที่ยวบอกไปในถิ่นมนุษย์ว่า อีก ๑๒ ปีพระพุทธเจ้าจะตรัส มงคล คนทั้งหลายจึงสงบปัญหานี้ คอยฟังต่อไป

ครั้นถึง ๑๒ ปีล่วงไป เทพเจ้าชั้นดาวดึงส์ประชุมกัน ถามท้าวสักกะว่า อะไรเป็นมงคล ท้าวสักกะย้อนถามว่า "เรื่องมงคลนี้ทีแรกเกิดขึ้นที่ไหน" เทพยดาตอบว่า "ในมนุษย์โลก" ท้าวสักกะว่า "ถ้าเช่นนั้นเราไปทูลถามพระพุทธเจ้ากันเถิด" แล้วมีเทวบัญชาให้ เทพยเจ้าองค์หนึ่งไปทูลถามพระพุทเจ้า ซึ่งเป็นเรื่องนี้ขึ้น

ดำเนินเรื่อง ข้าพเจ้า (พระอานนท์) สดับมาดังนี้ สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิก คฤหบดีใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้นเทพยดาองค์หนึ่ง มีพระนามไม่ปรากฏ เมื่อราตรีล่วงแล้ว มีวรรณงดงาม ยังพระเชตวันให้สว่างไสวทั่วถึงแล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วได้ยืน ณ ที่แห่งหนึ่งแล้วทูลว่า "เทพยดาและมนุษย์เป็นอันมาก ปรารถนาทราบความสวัสดีได้คิดมงคลทั้งหลาย ขอพระองค์โปรดบอกมงคลอย่างสูงสุด"

มงคล ๓๘ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคล ๓๘ ประการดังนี้

๑ – การไม่เสพคนพาล ๑ การเสพบัณฑิต ๑ การบูชาผู้ที่ควรบูชา ๑ นี่เป็นของมงคลอย่างสูงสุด

๒ – การอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในกาลก่อน ๑ การตั้งตนไว้ชอบ ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๓ – ความเป็นพหูสูตร์ ๑ ศิลป ๑ วินัยที่ศึกษาดี ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๔ – การบำรุงมารดาบิดา ๑ การสงเคราะห์บุตรและภริยา ๑ การงานที่ไม่อากูล ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๕ – การให้ ๑ การประพฤติธรรม ๑ การสงเคราะห์หมู่ญาติ ๑ การงานที่ไม่มีโทษ ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๖ – การงดเว้นจากบาป ๑ การสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๑ ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๗ – ความเคารพ ๑ การเจียมตัว ๑ ความสันโดษ ๑ ความเป็นผู้กตัญญู ๑ การฟังธรรมตามกาล ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๘ – ความอดทน ๑ ความเป็นผู้ว่าง่าย ๑ การเห็นสมณะ ๑ การสนทนาธรรมตามกาล ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๙ – ตปะ ๑ พรหมจรรย์ ๑ ความเห็นอริยสัจจ์ ๑ ความทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๑๐ – จิตของผู้โลกธรรมกระทบไม่หวั่นไหว ๑ ไม่โศรก ๑ ปลอดกิเลสดังธุลี ๑ เกษม ๑ นี่เป็นมงคลอย่างสูงสุด

๑๑ – สัตว์ทั้งหลายทำมงคลดังกล่าวมานี้แล้ว ไม่แพ้ในข้าศึกทั้ง-
ปวงถึงสวัสดีในที่ทุกสถาน นั่นเป็นมงคลอย่างสูงสุดของสัตว์
เหล่านั้นแล

๓. ชื่อคณาจารย์ นอกศาสนา

คณาจารย์ ๖ คน ผู้มีชื่อเสียงว่าเป็นเจ้าลัทธิที่ดีเลิศ ในสมัยพุทธ-กาล (แต่ทางฝ่ายพุทธ จัดคณาจารย์เหล่านี้ไว้ในพวกเดียรถีย์ทั้งสิ้น)

๑ – ปูรณกัสสป ตระกูลหนึ่งมีทาส ๙๙ คน ทาสคนหนึ่งเกิดมาครบ ๑๐๐ พอดี นายจึงตั้งชื่อทาสนั้นว่า "ปูรณ" ภายหลังปูรณหนีนายไป พบโจร โจรแย่งเอาเสื้อผ้าไปหมด เขาต้องเปลือยกายไปสู่บ้านตำบลหนึ่ง พวกมนุษย์เห็นเขาเข้าสำคัญว่า เป็นพระอรหันต์ พากันนำขนมนมเนยมาให้ แต่นั้นปูรณเลยไม่นุ่งห่มเพราะคิดว่า ด้วยเหตุที่เขาไม่นุ่งผ้า คนจึงพากันนับถือ เขามีนามสกุลว่ากัสสป คนจึงเรียกเขาว่าว่า ปูรณกัสสปเป็นเจ้าลัทธิคนหนึ่ง

๒ – มักขลิโคศาละ เป็นทาสคนหนึ่ง นายใช้ให้แบกหม้อน้ำมันเดินตามหลังไป ลื่นหกล้ม กลัวนายจะทำโทษ ขยับจะวิ่งหนี ชายคนหนึ่งฉุดชายผ้าไว้ เขาทิ้งผ้าแล้วหนีไป เช่นเดียวกับปูรณกัสสป ที่เรียกว่าโคศาละ เพราะเขาเกิดในโรงโค

๓ – นิครนถ นาฏบุตร์ นิครนถ์ ปกติพูดว่า "เราไม่มีกิเลสเครื่องร้อยรัด เราเป็นผู้เว้นจากเครื่องร้อยรัด" ที่เรียกว่า นาฏบุตร์เพราะเขาเป็นบุตร์นักฟ้อนรำ

๔- สญชัย เวลัฏฐบุตร์ ชื่อสญชัยที่มีสร้อยว่า เวลัฏฐบุตร์ เพราะเปื่นบุตรของช่างสาน

๕- ปกุทธ กัจจายนะ ปกุทธะเปื่นชื่อตัว กัจจายนะเปื่นชื่อสกุล ผู้นี้ห้ามน้ำเย็น คือไม่ใช้น้ำเย็นในกิจธุระต่าง ๆ ใช้น้ำร้อน

๖- อชิตเกสกัมพล ชื่ออชิตเกสกัมพล คือผู้นุ่งห่มด้วยผ้าทำด้วยผมคน

ธัมมานุศาสตร์ *

ตอนที่ ๑

ปกิรณกวรรค

บทที่ ๑

พระมหากรุณา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีพระมหากรุณาต่อสัตว์โลกทั้งปวง ภายหลังการที่ได้ตรัสรู้แล้วไม่นาน ได้เสด็จไปสู่อิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี เริ่มสั่งสอนปัญจวัคคีด้วย "ธัมจักกัปปวัตตนสูตร" ณ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ก่อน พ.ศ. ๔๕ ปี ครั้นแล้วก็เสด็จไปสู่แคว้น, นคร, ชนบทต่าง ๆ สั่งสอนให้มนุษย์ละความชั่วประพฤติชอบ จนกระทั่งถึงวันเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ได้มีการโปรดสุภัททปริพาชกให้บรรลุพระอรหัตตผลเป็นครั้งที่สุด

ตลอดเวลา ๔๕ พรรษานี้ พระองค์ได้เทศนาสั่งสอนประชาชนด้วยพระธรรมชั้นต้น ชั้นกลาง และชั้นสุดมากต่อมาก เมื่อเสด็จดับขันธ์สู่พระนิพพานแล้ว สงฆ์สาวกได้กระทำการสังคายนา รวบรวมคำสั่งสอนได้ถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ (๘๔,๐๐๐ หมวด) เรียกว่าพระ

---

* ตัดตอนจากหนังสือเรื่อง ทางสายกลาง ของศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบุย์ สำนักพิมพ์ ลูก ส. ธรรมภักดี, พ.ศ. ๒๕๑๐

วินัย พระสูตร พระอภิธรรม หรือที่เรียกโดยรวมว่า "พระไตรปิฎก"

คำสั่งสอนของพระองค์ท่านนี้ เมื่อสรุปลงโดยย่อแล้วคงมีอยู่ ๓ ประการ คือ ;–

๑. ให้ละเลิกการทำความชั่วทั้งปวง

๒. ให้บำเพ็ญเพียรกระทำความดีทั้งปวง

๓. ให้ปรับปรุงจิตใจให้บริสุทธิ์ หรือจะย่อให้สั้นลงอีก ก็คือ พระองค์ทรงสั่งสอนให้มนุษย์ ละชั่ว ทำดี-มีใจบริสุทธิ์ โดยยึดความไม่ประมาทเป็นหลัก

คำสอน ๓ ประการ ของพระองค์นี้ มีประโยชน์แก่ผู้ประพฤติปฏิบัติในกาลทั้งสาม ผู้ละชั่วจะได้สุขในวันนี้ ผู้ทำดีจะได้สุขในวันหน้า และผู้มีใจบริสุทธิ์จะได้รับสุขในวันสุดท้าย พระองค์ไม่บังคับ ในการประพฤติปฏิบัติ สุดแต่ใครพอใจธรรมชั้นไหน เพียงใด ก็ประพฤติตามที่ตนปรารถนา

ผู้ใดปรารถนาจะเลิกความประพฤติชั่วทั้งปวง เพื่อความสุขในวันนี้ ต้องถือ ศีล

ผู้ใดปรารถนาจะละชั่ว บำเพ็ญเพียรกระทำความดีทั้งปวง เพื่อความสุขในวันนี้และวันหน้า ต้องถือศีลเจริญสมาธิ

ผู้ใดปรารถนาจะละชั่ว กระทำความดี และปรับปรุงจิตใจให้บริสุทธิ์ เพื่อความสุขในวันนี้ ในวันหน้า และในวันที่สุด ต้องถือศีล เจริญสมาธิ-ปรุงปัญญาให้เกิด ดังนั้น ศีล–สมาธิ–ปัญญา จึงเป็นหัวใจ

ของพุทธศาสนิกชน พุทธศาสนิกชนต้องรู้ ต้องเรียน เรื่องศีล–สมาธิ ปัญญา เพื่อความสุขในวันนี้ ความสุขในวันหน้า และความสุขในวันที่สุดของตน

บทที่ ๒

โลกเที่ยงหรือโลกสูญ

รุ่งอรุณวันหนึ่ง ณ กรุงสาวัตถี พระพุทธเจ้าแต่พระองค์เดียวทรงบาตรเสด็จเข้าสู่เมือง มุ่งต่อสกุลทั้งหลายที่มีใจกุศล ทรงแวะรับข้าวปั้น ๓ ก้อน ที่บ้านช่างหม้อ แล้วทรงพระดำเนินกรายบ้านพรานเบ็ดพรานนกไป พอพ้นทางแยก ทรงแวะรับข้าวยาคูจากช่างหูกพอประมาณ ครั้นแล้วก็ทรงปรารภว่า ขณะนี้ยังเช้าอยู่ ควรจะแวะสนทนากับโปฏฐปาท ปริพาชกผู้หนึ่งซึ่งเป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะ เป็นอาจารย์ของคณะมีชื่อเสียงคนรู้จักมากกว่าเป็นคนดี เมื่อดำริเช่นนั้น พระองค์ก็ลงจากทางใหญ่เข้าสู่ปริพาชกการามของท่านโปฐฏปาท

โปฏฐปาทได้เห็นพระพุทธเจ้ามาแต่ไกล ก็จัดการต้อนรับพระองค์ พระองค์ประทับลง ณ ที่ ๆ ที่เขาเชื้อเชิญแล้ว การสนทนากับปัญหาธรรมต่าง ๆ ก็ได้เริ่มขึ้น เขาถาม พระองค์ตอบ พระองค์ถาม เขาตอบ โต้กันหลายปัญหา ในที่สุดโปฏฐปาททูลถามขึ้นว่า "โลกเที่ยง หรือไม่เที่ยง พระเจ้าข้า" "พระพุทธเจ้าตรัสว่าข้อนี้เราไม่พยากรณ์" (ไม่ตอบ)

โปฏฐปาท ทูลถามอีกว่า "โลกสูญหรือไม่สูญ พระเจ้าข้า" พระพุทธเจ้าตอบว่า "ข้อนี้เราไม่พยากรณ์" เขาจึงถามว่า "เพราะเหตุใด" พระพุทธเจ้าตอบว่า "เพราะไม่เป็นสาระอันใด" แล้วทรงพระองค์ลุกขึ้นหลีกไป

โลกเที่ยงหรือโลกสูญ หมายความว่ากระไร ? โปฏฐปาท ทูลถามทำไม ? เรื่องเป็นมาดังนี้เมื่อ ๓๐๐๐ ปี มาแล้ว ก่อนสมัยพระพุทธเจ้า มนุษย์ในมัชฌิมาประเทศมีความเจริญทางจิตใจสูง และมีปัญหาอันหนึ่งที่พวกเขาได้ถกเถียงกันมาช้านาน ตลอดเวลานับด้วยร้อย ๆ ปีปัญหานั้นมีอยู่ว่า มนุษย์นั้นเกิดมาจากไหน ทำไมมนุษย์แต่ละคนจึงมีความเป็นอยู่แตกต่างกัน และในที่สุด มนุษย์ตายแล้ว จักเป็นอย่างไร เมื่อมีคนถาม ก็มีคนตอบ ได้มีผู้ตอบแตกต่างเป็นอันมาก สุดแต่เขาจะคิดอย่างไร แต่ถ้าจะสรุปคำตอบ หรือความเห็นลงก็มีสองพวกใหญ่ ๆ

พวกหนึ่งเห็นว่า มนุษย์จะเกิดมาไม่มีเหตุที่ทำให้เกิด เมื่อเป็นมนุษย์อยู่จะดีหรือชั่ว, ก็ดีเอง ชั่วเอง ไม่มีเหตุปัจจัย ทำให้ใครดี ใครชั่ว ครั้นมนุษย์ตายแล้วส่วนประกอบของร่างกายกลับไปสู่สภาพเดิม คือดินรวมกับดิน น้ำรวมกับน้ำ ไฟรวมกับไฟ ลมรวมกับลม วิญญาณเข้าสู่อากาศ จบชาติหนึ่ง มนุษย์คนนั้นไม่มาผุดมาเกิดอีก เป็นความเห็นว่าโลก (คือหมู่สัตว์)–สูญ ความเห็นเช่นนี้เรียกว่า "อุจเฉกทิฏฐิ" โลกสูญ

อีกพวกหนึ่งว่ามนุษย์เกิดมา ตายไป แล้วกลับเป็นมนุษย์อีกคือเกิดตาย ตายเกิด เรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุดเป็นความเห็นว่าโลกเที่ยงไม่แปรปรวน ความเห็นเช่นนี้เรียกว่า "สัสสตทิฏฐิ" โลกเที่ยง

ฉะนั้นที่โปฏฐปาท ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า โลกเที่ยงหรือโลกสูญ จึงหมายความว่า คนเรานี้ตายหาย หรือตายเกิด พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบ เพราะเห็นว่าไม่มีสาระอันใดที่ควรจะรู้สำหรับปุถุชน

อุจเฉกทิฏฐิ ความเห็นว่าโลกสูญก็ดี สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าโลกเที่ยงก็ดี ในฝ่ายพุทธศาสนาจัดเป็นมิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิดทั้งสองประการ ถ้าเช่นนั้น "มนุษย์ตายไปไหน"

บทที่ ๓

สังสารวัฏฏ์

เมื่อได้ตรัสรู้ แล้วพระพุทธเจ้า ได้เสวยวิมุติสุขคือสุขเกิดจากความพ้นกิเลสาสวะ ณ โคนต้นมหาโพธิ์สิ้น ๗ วัน ทรงพิจารณา "ปฏิจจสมุปบาท" วงหมุนแห่งการเกิดดับของสัตว์ ที่พระองค์ได้ทรงกำหนดรู้แล้วทบทวนตลอดราตรีนั้น

ปฏิจจสมุปบาทหรือวงหมุนแห่งการเกิดดับของสัตว์นั้น ถ้ากล่าวอย่างอนุโลม คือ มองจากเหตุ เล็งหาผลจะพบดังนี้

อวิชชา (ความโง่หลงเชื่อว่ารูปกับนามนี้เป็นตัวตน) ทำให้เกิดสังขาร (การปรุงแต่งขึ้น)

สังขาร ทำให้เกิด วิญญาณ (จิต)
วิญญาณ ทำให้เกิด รูปนาม
รูปนาม ทำให้เกิด อายตนะ

อายตนะ ทำให้เกิด ผัสสะ
ผัสสะ ทำให้เกิด เวทนา
เวทนา ทำให้เกิด ตัณหา
ตัณหา ทำให้เกิด อุปาทาน
อุปาทาน ทำให้เกิด ภพ
ภพ ทำให้เกิด ชาติ
ชาติ ทำให้เกิด รูปขันธ์
รูปขันธ์ ทำให้เกิด การแก่–เจ็บ–ตาย

สัตว์ตายไปพร้อมกับอวิชชา สัตว์ก็ต้องตั้งต้นใหม่ คือเริ่มเกิดสังขาร หมุนเวียนต่อไป ตามวงเวียนแห่งการเกิดดับ ทำให้สัตว์หรือมนุษย์เกิดตาย ตายเกิดเรื่อยไป จนกว่า "อวิชา" จะดับ เกิด "วิชา" ขึ้น มนุษย์จึงหยุดเกิด เพราะเมื่อตายไปไม่มีอวิชาอันเป็นเหตุแล้ว ก็จะไม่เกิดสังขารอันเป็นผล เมื่อไม่มีสังขารอันเป็นเหตุ ก็จะไม่เกิดวิญญาณ และจะไม่เกิดอะไร ๆ ต่อไปอีก เปรียบเหมือนบุคคลยกสวิทไฟฟ้าขึ้น กระแสไฟฟ้าก็จะหยุดทันทีฉันนั้น

"มนุษย์ตายแล้วไปไหน"

เมื่อถูกอุปดิสปริพาชกถาม ท่านอัสชิเถระผู้ใหญ่ตอบว่า

"เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาทีมหาสมโณ"

(ธรรมทั้งหลายเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตเจ้าตรัสเหตุเกิดแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณตรัสอย่างนี้)

อุปดิส ภายหลังได้เป็นเอกอัครสาวกของพระพุทธเจ้า คือ พระสารีบุตร ได้ฟังก็เข้าใจโดยตลอดทันทีได้บรรลุโสดาบัตติผล คือท่านฟังแล้วเข้าใจว่า "สัตว์ทั้งหลายเกิดมา เพราะมีเหตุ เหตุนั้นคือกิเลสกามทั้งหลาย (อวิชา) เมื่อกิเลสดับสัตว์ทั้งหลายก็ดับไปด้วย คือ ไม่มาเกิด" นี่เป็นทฤษฎีฝ่ายพุทธศาสนา

บทที่ ๔

เกิดดี หรือ ดับดี

อวิชชาทำให้มนุษย์เกิด วิชาทำให้มนุษย์ดับ คือไม่มาเกิดแต่ให้สิ่งที่ประเสริฐขึ้นแทน ปัญหาจึงมีว่าเกิดดี หรือดับดี ทฤษฎีฝ่ายพุทธว่าสิ่งใดมีเหตุมีปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นสิ่งนั้นเป็น"สังขตธรรม" คือสิ่งที่เกิดเพราะปรุงแต่ง สิ่งใดที่มีอยู่ดั้งเดิมสุกใสและผาสุก เป็นสธรรมชาติไม่มีอะไรปรุงแต่งสิ่งนั้นเป็น "อสังขตธรรม"

มนุษย์ (รวมทั้งสัตว์ด้วย) เป็นสังขตธรรม เพราะมนุษย์จะเกิดเป็นรูปนามที่เราเรียกว่า "มนุษย์"ขณะนั้นนั้นอวิชชาเป็นผู้ปรุงแต่งให้เกิดขึ้น แต่จะเป็นมนุษย์ ดี ทราม–งาม–ถ่อย สุดแต่กรรม คือ อวิชชา เป็นช่างทำ, กรรมเป็นวัตถุดิบ

สังขตธรรมทั้งหลาย จะเป็นมนุษย์ก็ดี สัตว์ก็ดี พืชหรือวัตถุก็ดี อยู่ใต้กฎธรรมชาติอันหนึ่ง ชื่อว่ากฎ "ไตรลักษณ์" เป็นสามัญลักษณะของสังขตธรรมทั้งปวง กฎนั้นมี ๓ ข้อ คือ

อนิจฺจํ ความไม่เที่ยงแปรปรวน

ทุกฺขํ ความที่ร่างกายและจิตทนไม่ไหว

อนตฺตา ความไม่ใช่ตัวตน เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ออกจากกันแล้ว จะหาไม่พบว่าอวัยวะส่วนไหนเป็นตัวตน)

มนุษย์เป็นสังขตธรรม ฉะนั้นมนุษย์จึงมีความไม่เที่ยงแปรปรวน มีความที่ร่างและจิตทนไม่ไหว มีความไม่ใช่ตัวตน ลักษณะนี้ทางศาสนาว่าเป็นสัญญลักขณ์แห่งความทุกข์อย่างยิ่งใหญ่ ซึ่งความจริงก็เป็นอยู่เช่นนั้น ท่านพรรณนาทุกข์ไว้ว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความป่วยไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกเป็นทุกข์ ความร่ำรำพันเป็นทุกข์ ความลำบากกายเป็นทุกข์ ความลำบากใจเป็นทุกข์ ความคับแค้นเป็นทุกข์ ความประจวบกับคน หรือสิ่งที่เราไม่พอใจเป็นทุกข์ พลัดพรากจากคน หรือสิ่งอันเป็นที่รักเป็นทุกข์ ปรารถนาไม่สมหวังเป็นทุกข์ ความยึดมั่นในขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ รวมความว่ามนุษย์เรานี้ เมื่อมองดูให้ละเอียดมีแต่ทุกข์โทมนัสทั้งนั้น พอใครคลายทุกข์ชั่วขณะหนึ่ง เพราะได้เรือนสบาย หายโรค–มีเมียงาม–น้ำไหล–ไฟสว่าง เข้าหน่อยบอกว่าเป็นสุข แต่อย่าลืมว่าความสุขนั้น สร้างขึ้นด้วยความเหนื่อยยาก

ลำบาก พอใจชั่วขณะแล้วสร้างความต้องการขึ้นใหม่ สิ้นความพอใจสำหรับของเก่า ขวนขวายเหนื่อยยากต่อไป

มนุษย์เราเมื่อเกิดมาแล้ว ถ้ารู้สึกมีสุข ก็อยากครองชีวิตอยู่นาน กลัวแก่ กลัวตาย ถ้ารู้สึกทุกข์ คับแค้น ก็อยากตายเพื่อหนีทุกข์ แต่มีใครบ้างไหมที่คิดจะอยู่เหนือกฎไตรลักษณ์ คือทำตนเป็น นิจฺจํ มีความเที่ยงไม่แปรปรวน เป็นสุข มีแต่ความที่ร่างและจิตทนได้ เป็นอัตตา มีความเป็นตัวตน จะได้ไม่กลัวแก่ กลัวตาย สุกใสและผาสุกเป็นนิรันดร

สิ่งที่อยู่เหนือกฎไตรลักษณ์มีอยู่สิ่งเดียว คือ อสังขตธรรม สิ่งนี้เป็นสธรรมชาติไม่มีอะไรปรุงแต่ง เป็น นิจจํ-สุขํ-อัตตา (ที่เรียกอสังขตธรรมเป็น "อัตตา" ไม่มีความประสงค์จะค้านพระบาลีที่ว่า "สพฺเพ ธมฺมาอนตฺตา" แต่โดยทัศนะมีอยู่ว่า เมื่อดับกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว สภาพอันบริสุทธิ์ก็ปรากฏเกิดขึ้นมาแทนไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอื่น แม้จะมีอะไรมาผสม ก็ไม่สามารถจะทำลายความบริสุทธิ์ และกลับให้เป็นอย่างอื่นได้โดยเด็ดขาด) ถ้าท่านอยากไม่แก่ไม่ตายมีแต่ความสุกใสและผาสุกเป็นนิจ ก็จงเลือกเป็นแต่อสังขตธรรม ฆ่านายช่างผู้ปรุงแต่ง คือ "อวิชา ตัณหา" เสียด้วย "วิชา"

บ่ายวันหนึ่ง ณ เชตวันวิหาร ภิกษุมาลุงกยะหอบสมบัติทั้งหมดที่มีอยู่แปดชิ้น คือ สังฆาฏิ จีวร สบง บาตร มีดน้อย รัดประคต ผ้าชุบสรง กับผ้ากรองน้ำ พะรุงพะรัง เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายบังคมแล้ว

นั่งลงทูลถามว่า โลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง โลกมีที่สุด หรือหาที่สุดมิได้ ชีวิตก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือว่าชีวิตอันอื่น สรีระอันอื่น สัตว์มีอยู่เบื้องหน้าแต่ตายไป หรือไม่มีอยู่เบื้องหน้า ถ้าไม่ทรงตอบข้อถาม ก็จะสึกไม่บวชต่อไป ถ้าทรงตอบก็จะบวชต่อไป เป็นกระทู้ที่ขึงขังว่ากันแตกหัก

พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า "เราเคยพูดกับท่านหรือว่า มาลุงกยะมาบวชในสำนักเราเถิด เราจะบอกทฤษฎี ๑๐ ประการนั้นให้"

มาลุงกยะทูลว่า เปล่า พระองค์ไม่เคยตรัสอย่างนั้น พระพุทธเจ้าจึงถามต่อไปว่า "ก็ตัวท่านเล่าเคยพูดกับเราว่า ถ้าบอกทฤษฎี ๑๐ ประการนั้นแล้ว จึงจะบวช ถ้าไม่บอกก็ไม่บวช อย่างนั้นหรือเปล่า"

มาลุงกยะว่าเปล่า ไม่เคยทูลไว้อย่างนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสต่อไปว่า "เมื่อเราก็ไม่เคยพูดอย่างนั้น ตัวท่านก็ไม่เคยพูดอย่างนั้น แล้วใครคนหนึ่งจะมาเตือนกะใครคนหนึ่งว่า ถ้าพระพุทธเจ้าไม่บอกทิฏฐิ ๑๐ ประการนั้น แล้ว เราจะไม่บวชต่อไป เป็นการสมควรถูกต้องอยู่หรือ เปรียบเสมือนบุรุษผู้หนึ่งถูกยิงด้วยศรอาบยาพิษญาติจึงไปหาแพทย์ผู้ชำนาญมาทำการตัดผ่า เอาลูกศรออก เพื่อรักษาบุรุษผู้นั้น ถ้าบุรุษนั้นพูดว่า "เรายังไม่รู้ชัดแน่ว่าใครเป็นผู้ยิง ยิงด้วยธนูอะไร เรายังไม่รักษาก่อน" การที่บุรุษนั้นมารำพันอยากจะรู้อย่างนี้จะเป็นประโยชน์อะไรแก่การที่จะเอาลูกศรออก เพราะแพทย์มีกิจจะรักษาให้หายฝ่ายเดียว ไหนเลยจะไปสืบความตามประสงค์มาบอกบุรุษนั้นได้ บุรุษนั้นก็จะตาย

เปล่า เหมือนกับคนที่มากล่าวว่า ถ้าพระพุทธเจ้าไม่บอกทฤษฎี ๑๐ ประการนั้น ก็จะไม่บวชต่อไป มาลุงกยะหากเราจะพูดว่า โลกเที่ยง เป็นต้น การประพฤติพรหมจรรย์ของท่านจักสำเร็จหรือ

มาลุงกยะทูลว่า ถึงรู้แล้วก็ยังไม่สำเร็จ พระองค์จึงตรัสต่อไปว่า เมื่อบอกทิฏฐิ ๑๐ นี้แล้ว ความเกิด แก่-ตายคงมีอยู่ ความโศกร่ำไร เจ็บกาย ไม่สบายจิตคงมีอยู่ไม่ลดน้อยอะไรลงไป เราจึงไม่พยากรณ์ วัตถุที่เราพยากรณ์นั้น คือ อริยสัจจ์สี่ (จากมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ จุลมาลุงกยวาทสูตร)

มนุษย์จึงควรยุติปัญหาเรื่องตายแล้วไปไหน ? ได้แล้ว และหันมาศึกษาปัญหาใหม่ คือ เกิดดี หรือดับดีกันต่อไป

บทที่ ๕

กรรม

ศาสนาสอนให้เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ลักษณะความเชื่ออย่างนี้เรียกว่าสัทธา การเชื่องมงายโดยปราศจากเหตุผลที่สมควรจะเชื่อได้ ไม่เรียกว่าสัทธา ท่านวางสัทธาความเชื่อถือไว้บนวัตถุสี่ประการ หรือนัยหนึ่งท่านสอนให้พุทธศาสนิกชนเชื่อ ๔ ประการนี้

๑. เชื่อกรรม (กัมมสัทธา)

๒. เชื่อผลแห่งกรรม (วิปากสัทธา)

๓. เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน
(กัมมัสสกตาสัทธา)

๔. เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า
(ตถาคตโพธิสัทธา)

เชื่อกรรมนั้นคือเชื่อว่ากุศลกรรมหรือความดี จะเป็นเหตุให้เกิดผล อันเป็นที่น่าปรารถนารักใคร่พึงใจแก่ผู้กระทำ เชื่อว่าอกุศลกรรมหรือความชั่วจะเป็นเหตุให้เกิดผลอันไม่เป็นที่รักที่ปรารถนาแก่ผู้กระทำแล้วสร้างแต่กุศลกรรมความดี บำบัดเสียซึ่งอกุศลกรรมความชั่ว

เชื่อผลแห่งกรรม คือเชื่อว่าการกระทำอะไรลงไปทุกครั้งย่อมเกิดผล จะเร็วจะช้าหนักเบา ก็อยู่ที่ลักษณะของกรรม เปรียบเหมือนบุคคลโยนก้อนหินลงในสระน้ำ เกิดคลื่นน้ำกระจายไปรอบตรงที่ก้อนหินตก จะเป็นคลื่นใหญ่คลื่นน้อย วิ่งเข้าฝั่งเร็วหรือช้า ย่อมอาศัยก้อนหินที่ทิ้ง วิธีทิ้งและตำบลที่ทิ้ง เมื่อเราโยนก้อนหินลงในน้ำจะไม่มีคลื่นน้ำ ย่อมเป็นไปไม่ได้ฉันใด การกระทำกรรมจะไม่เกิดผลย่อมไม่ได้ฉันนั้น

เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน คือเชื่อว่าใครทำกรรมใดลงไป ไม่ว่าทางดีหรือทางชั่ว ผู้นั้นย่อมได้รับผลกรรมนั้น หลีกเลี่ยงไปไม่ได้

เชื่อพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้น ความชัดอยู่แล้วในตัว

พุทธศาสนิกชนเชื่อกรรม เชื่อผลแห่งกรรม เชื่อผลที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน และเชื่อพระปัญญาของพระพุทธเจ้า

กรรมในชาติก่อน ปรุงแต่งลักษณะมนุษย์ในชาตินี้ กรรมในชาตินี้จะปรุงแต่ง ลักษณะมนุษย์ในชาติหน้า และชาตินี้ จงเป็นผู้เชื่อกรรม

จุนทสูกริก

ผู้มีใจคอโหดเหี้ยมที่สุดในกรุงราชคฤห์ สมัยพุทธกาลนั้น น่าจะได้แก่นายจุนทสูริกบุคคลผู้ฆ่าหมูกินบ้าง ขายบ้าง ตลอดเวลา ๕๕ ปี

วิธีการของเขาก็คือ ทุก ๆ ปี เขาเอาข้าวเปลือกไปแลกลูกสุกรจากชาวบ้าน มาเลี้ยงไว้จนอ้วนดี แล้วฆ่ามันวันละตัว ด้วยวิธีฆ่าอย่างนี้ มัดสุกรที่จะฆ่าไว้กับหลักให้มั่น ตีมันด้วยพลองสี่เหลี่ยม เพื่อให้เนื้อพองเป็นเนื้อหนา อ้าปากหมูขึ้น เอาไม้ท่อนใส่ไว้ในระหว่างฟัน กรอกน้ำร้อนที่เดือดพล่านเข้าไปในท้อง เพื่อถ่ายโสโครกออกแล้วรดด้วยน้ำร้อนที่เหลือตามตัวหมู ลอกหนังดำให้หลุดไป เผาขนด้วยคบหญ้า ตัดหัวหมูออกด้วยดาบคมรองเลือดด้วยภาชนะ ขยำเนื้อกับเกลือ แล้วปิ้งกิน ส่วนเนื้อที่เหลือกินก็ขาย ทำอย่างนี้ทุกวันตลอดเวลา ๕๕ ปี

จุนทสูกริกอยู่ใกล้เวฬุวันวิหาร แต่จะได้ทำบุญแม้เพียงดอกไม้สัก ๑ ดอก ข้าว ๑ ช้อนก็หามิได้ เขาเป็นคนทมิฬหินชาติชาติ มิจฉาทิฏฐิ

วันหนึ่งเขาล้มเจ็บลง ด้วยบาปกรรมที่เขาสะสมมา ๕๕ ปี เขามองเห็นไฟนรกแปลบปลาบขึ้นมารอบตัวเขา ดุจจะเผาเขาทั้งเป็น แสงไฟนรกนั้นรุ่งโรจน์สามารถทำลายสายตาคนที่ยืนอยู่ห่างตั้ง ๑๐๐ โยชน์ให้บอดได้ทันที ความร้อน ร้อนยิ่งกว่าไฟธรรมดาร้อยเท่าพันเท่า

ความร้อน และแสงปรากฏแก่สายตานายจุนทสูกริกผู้บาปเขาลงคลานไปมาตามพื้นเรือนของเขา จากมุมนี้ไปมุมโน้นวนเวียนไป ปากก็ร้องกรี๊ดๆเหมือนเสียงหมูร้อง คนในบ้านช่วยกันจับเขาไว้แล้วอุดปากเสียด้วยผ้าถึงอย่างนั้นเขาก็ดิ้นรนร้องกรี๊ดๆอยู่จนได้ พวกมนุษย์อยู่ห่างเจ็ดชั่วหลังคาเรือน โดยรอบบ้านของเขา หนวกหูไม่เป็นอันหลับอันนอน คนในบ้านหมดปัญญาได้แต่นั่งพิงอยู่นอกเรือนแต่ห่างๆ เขาร้องอยู่๗ วัน เข้าวันที่ ๘ ก็ตาย เงียบเสียงไป ไปบังเกิดในอเวจีมหานรก

ภิกษุทั้งหลายเดินผ่านเรือนนั้นไป เข้าใจว่าเสียงที่นายจุนสูทกริกร้องนั้น เป็นเสียงสุกร เมื่อไปถึงวิหาร จึงกราบทูลพระศาสดาว่ "จุนทสูกริกปิดประตูเรือนฆ่าสุกรมา ๗ วันแล้ว ชรอยจะทำงานมงคลบางอย่างในเรือน ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เขาฆ่าสุกรประมาณเท่านี้ เขาจะจะมีเมตตาจิตแม้แต่น้อยก็หาไม่ ข้าพระองค์ไม่เคยเห็นเช่นนี้เลย"

พระพุทธเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เขาจะได้ฆ่าสุกรตลอด ๗ วัน อย่างที่พวกเธอเข้าใจก็หามิได้ ผลกรรมบังเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว ความเร่าร้อนของอเวจีมหานรกปรากฏแก่เขาแต่ยังมีชีวิตอยู่ทีเดียว เขาเที่ยวร้องเหมือนสุกรอยู่ในเรือนครบเจ็ดวัน ด้วยความเร่าร้อนวันนี้ตายแล้ว บังเกิดในอเวจีมหานรก"

ภิกษุทูลถามว่า "เขาโศกในโลกนี้ยังไปบังเกิดในที่โศกอีกหรือพระเจ้าข้า"

พระองค์ตอบ "เออภิกษุ ผู้ทำบาปอยู่เศร้าโศกในโลกนี้ เศร้า

โศกในโลกหน้า เศร้าโศกในโลกหน้าโลกทั้งสอง เขาเศร้าโศกอยู่เพราะเห็นกรรมของตนแล้วย่อมเกิดเดือดร้อน"

กรรมนำสัตว์ไปสู่ภพต่าง ๆ

บทที่ ๖

โลกธรรม

โลกธรรม คือธรรมสำหรับโลกมี ๘ ข้อ หรือ ๔ คู่ ฝ่ายหนึ่งมนุษย์ต้องการขอรับเป็นฝ่ายดี เรียกว่าอิฏฐารมณ์ ได้แก่ มีลาภ มียศ สรรเสริญ สุข อีกฝ่ายหนึ่งมนุษย์ไม่ต้องการขอปัดเป็นฝ่ายร้าย เรียกว่าอนิฏฐารมณ์ ได้แก่ ไม่มีลาภ ไม่มียศ นินทา ทุกข์

มนุษย์ทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ จะต้องประสบกับโลกธรรม ๘ ข้อนี้เสมอไป ใคร ๆ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงให้พ้นได้ ประเดี๋ยวมนุษย์มีลาภ ประเดี๋ยวลาภหาย ประเดี๋ยวมียศ ประเดี๋ยวยศหาย วันนี้เขาสรรเสริญ พรุ่งนี้ถูกนินทา วันนี้สุขพรุ่งนี้เกิดทุกข์ ดังนี้เป็นนิจ โลกธรรมทั้ง ๘ นี้ไม่จีรังยั่งยืน เพราะโลกธรรมแปดเป็นของปรุงแต่ง เป็นสังขตธรรมอยู่ใต้กฎไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง แปรปรวน ทรงตัวอยู่ได้ไม่นานแล้วดับไปเราจึงควรรู้เท่าทันมัน และอย่าให้มันครอบงำจิตได้ อย่ายินดีให้มากนักในส่วนที่ปรารถนา อย่ายินร้ายในส่วนที่ไม่ปรารถนา เพราะให้

คิดว่านั่นเป็นแต่เพียงโลกธรรมเต้นไหว เกิดดับอยู่เช่นนั้นเป็นของธรรมดา เมื่อนึกเช่นนี้จะได้รับประโยชน์เป็นอันมากแก่ผู้พิจารณาเห็น คือ เมื่อประสพกับ ลาภ, ยศ, สรรเสริญ, สุข, จะได้ไม่กำเริบฮึกเหิมฟุ้งเฟ้อเห่อห่ามต่าง ๆ ครั้นสิ่งที่ปรารถนาหมดไปขาดลาภ เสื่อมยศ ถูกนินทา มีทุกข์ก็จะได้ไม่เศร้าโศกสลด เพราะมารู้ความจริงว่ามัน คือ โลกธรรม

จช ทุชฺชนสํสคฺคํ ภช สาธุสมาคมํ
กร ปุญฺญมโหรตฺตํ สร นิจฺจมนิจฺจตํ
พึงละการคลุกคลีด้วยคนชั่ว จงคบหาสมาคมกับคนดี
จงทำบุญ (ความดี) ทั้งกลางวันกลางคืน
จงนึกถึงความไม่เที่ยงเป็นนิตย์ : –

เวรัญชพราหมณ์
(พูดร้าย แต่พึงดี)

สมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ภายใต้ร่มไม้สะเดา ณ เมืองเวรัญชรา พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูป มีพราหมณ์ชาวเมืองเวรัญชาคนหนึ่งได้ข่าวว่า พระสมณโคดมไม่ไหว้ ไม่ลุกรับ ไม่เชื้อเชิญด้วยอาสนะ (คือเชิญให้นั่ง) ต่อพราหมณ์ผู้ใหญ่ ถ้าเป็นจริงตามข่าวนี้ พราหมณ์ผู้นั้นเห็นว่า เป็นการไม่สมควร เขาจึงไปเฝ้าและทูลถามเรื่องนี้ พระองค์ตอบว่า "เราไม่เห็นผู้หนึ่งผู้ใดในโลก ที่เราควรจะเคารพนบไหว้อย่างนั้น"

พราหมณ์ฉุนกัก แกด่าว่า "ท่านเป็นคนไม่มีรส" (หมายความถึงสามัคคีรสคือการเคารพนบนอบผู้ใหญ่ เป็นคุณธรรมอันหนึ่ง ซึ่งควรทำ)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เพราะรสคืออารมณ์ที่จับใจของโลก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เราละได้ขาดแล้ว"

พราหมณ์โกรธขึ้นอีก แกว่า "ท่านเป็นคนไม่มีสมบัติ" (หมายความถึงสมบัติผู้ดี)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เพราะรูป-เสียง-กลิ่น-รส-สัมผัส จัดเป็นสมบัติเครื่องบริโภคของโลกเราละได้ขาดแล้ว"

พราหมณ์พ่นดังขึ้นอีก "ท่านเป็นคนไม่ทำ" (หมายความถึงไม่ทำสามัคคี)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เราไม่ทำความชั่ว ด้วย กาย วาจา ใจ เราไม่ทำบาปอกุศลทุก ๆ อย่าง"

พราหมณ์สงสัยดูแล้วดูอีก แล้วโพล่งออกไปว่า "ท่านเป็นผู้เพิกถอน" (หมายความว่าเพิกถอนขนบธรรมเนียมอันดีของโลก)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เราเพิกถอน ราคะ โทสะ โมหะ และบาป อกุศลทุก ๆ อย่าง"

พราหมณ์ปลาดใจแต่ยังไม่หายโกรธ คงพูดเสียงดังต่อไป "ท่านเป็นผู้เกลียดชัง" (หมายความว่าเกลียดชังความสามัคคี)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เราเกลียดชังความประพฤติชั่ว ด้วย กาย วาจา ใจ และเกลียดชังบาป อกุศลทุกอย่าง"

พราหมณ์พูดค่อยลง "ท่านเป็นผู้นำให้ฉิบหาย" (หมายความว่านำประเพณีของโลกให้ฉิบหาย)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เพราะเราแสดงธรรม เพื่อนำ ราคะ โทสะ โมหะ ให้ฉิบหาย เพื่อนำบาปอกุศลทุกอย่าง ๆ ให้ฉิบหาย"

พราหมณ์พูดว่า "ท่านเป็นผู้เผาผลาญ" (คือไม่ทำความเคารพย่อมเผาผลาญผู้ใหญ่ให้เดือดร้อน หรือน้อยใจ)

พระตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า เพราะธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเดือดร้อน คือความประพฤติชั่วด้วย กาย วาจา ใจ เราละได้แล้ว หรือเผาผลาญให้สิ้นไปแล้ว"

พราหมณ์พูดให้พระโกรธอีกคำหนึ่งว่า "ท่านเป็นผู้ไม่ผุดเกิด" (หมายความว่า ไม่ได้ผุดเกิด เพราะไม่เคารพต่อผู้ใหญ่)

พระคงตอบว่า "จริงอย่างท่านว่า การเกิดในภพต่อไป ผู้ใดละได้ขาดแล้วเราเรียกว่า ผู้นั้นเป็นไม่ผุดเกิด เราละการเกิดในภพได้แล้ว" แล้วตรัสต่อไปว่า "พราหมณ์ ไข่ไก่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง อันแม่ไก่ฟักดีแล้วลูกไก่ตัวใดเจาะกะเปาะไข่ออกได้ก่อน ลูกไก่ตัวนั้นควรจะเรียกว่าอะไรว่าพี่หรือน้อง"

พราหมณ์ว่า "ควรเรียกว่าพี่"

พระ "เราก็อย่างเดียวกัน เราได้เจาะกะเปาะไข่ คือ อวิชา อันหุ้มสัตวโลกไว้ได้ตรัสรู้แต่ผู้เดียว เราจึงเป็นพี่ของโลก" แล้วทรงแสดงธรรมเครื่องเจาะกะเปาะไข่ คือ อวิชาให้พราหมณ์ฟังเป็นลำดับไป ในที่สุดพราหมณ์เกิดความเลื่อมใส แสดงตนเป็นอุบาสก

พราหมณ์พูดร้าย แต่พึ่งดี เรื่องได้ยุติลงด้วยเลื่อมใสของพราหมณ์ เพราะปฏิภาณดีเลิศของพระ

มหาเตโช ปี เตโชยํ
มตฺติกํ น มุทุํ กเร
อาโป ปาเปติ มุทุกํ
สาธุวาจา จ กกฺขฬํ

ไฟนี้แม้มีเดชมหึมา ก็ไม่ทำดินให้อ่อนได้
น้ำทำดินให้อ่อนได้ วาจาของสาธุชนเท่านั้น
ย่อม ทำคนกระด้างให้อ่อนได้

บทที่ ๗

ตัณหา

โลกธรรมครอบงำจิตมนุษย์ให้หลงไหล ทะยานอยากต่ออารมณ์ต่างๆซึ่งพระท่านเรียกว่าตัณหาเกิด คนเราต้องกินอาหารเพราะหิว ต้องนุ่งห่มเพราะอายและกันร้อนกันหนาว ต้องอยู่ในร่มไม้ชายคาเพราะหลบแดดหลบฝน ต้องกินยารักษาโรคเพราะเจ็บป่วย ความอยากเพียงเท่านี้ไม่เรียกว่าตัณหาเกิด เพราะเรามุ่งต่อประโยชน์แท้ของมัน ถ้าเราทะยานอยากคืออยากผิดธรรมดาอยากเกินธรรมชาติ เพราะจะกินให้อร่อยเลิศรส จะกินให้เมา จะกินอวดว่าไม่มีใครกินดีมีค่าสูงเกินอาตมา จะนุ่งห่ม

ให้สวยงามเพื่อให้คนทั้งหลายสรรเสริญว่า เป็นผู้ดีมีเกียรติสูง จะสร้างบ้านให้ใหญ่โตมโหฬาร แสดงบุญญาบารมีเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่าตัณหาเกิด เพราะผู้นั้นทะยานอยากเกินจำเป็น จิตมุ่งต่อประโยชน์เทียมมากกว่าประโยชน์แท้

เมื่อคนธรรมดาพูดกันว่า คนนั้นมีตัณหาหรือบ้ากามผู้พูด และผู้ฟังมุ่งไปทางส้องเสพย์เมถุนธรรมระหว่างชายกับหญิง แต่ทางศาสนาไม่ได้หมายแคบเท่านั้น ตัณหาหมายถึงความทะยานอยากทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็น รูป เสียง กลิ่น รส หรือโผฏฐัพพะเป็นตัณหาทั้งนั้น ท่านแบ่งตัณหาออกเป็น ๓ พวก คือ

๑. กามตัณหา ความทะยานในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

๒. ภวตัณหา ความทะยานอยากเป็นนั่น เป็นนี่ หรือต้องการให้อารมณ์ที่มีอยู่ และชอบใจคงสภาพอยู่อย่างนั้น

๓. วิภวตัณหา ความดิ้นรนเกินธรรมดา ไม่อยากเป็นนั่น เป็นนี่ หรือต้องการให้อารมณ์ที่ตนไม่พึงปรารถนาวิบัติไปโดยเร็ว

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ อริยสัจจ์ ๔ คือตรัสรู้ความจริง ๔ ประการ ได้แก่

๑. ทุกข์ ทรงรู้ว่าความที่แท้จริงมนุษย์ทั้งหลายมีแต่ทุกข์ คือมีแต่สิ่งที่กายใจ ทนได้อยากอยู่เป็นนิจ เป็นต้นว่าความแก่ ความตาย ความโศก ความลำบาก ความขัดแค้น ความคับแค้น พบกับสิ่งที่ไม่รัก พรากจากสิ่งที่ตนรักความปรารถนาไม่สมหวังเจ็บป่วย กระวนกระวายเป็นต้น

๒. สมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ทรงรู้ว่ามนุษย์มีแต่สิ่งที่กายใจทนได้อยากอยู่เป็นนิจ หรือที่เรียกว่ามนุษย์มีแต่ความทุกข์นั้น เกิดจากตัณหาที่กล่าวมาแล้ว

๓. นิโรธ ความดับทุกข์ ทรงรู้ ว่าถ้าปัญหานี้ดับ ได้สิ้นเชิง (คือเมื่อมนุษย์สิ้นตัณหาแล้ว) ทุกข์ดับหมดไป เรียกว่านิโรธ คือความสิ้นแห่งทุกข์ (มนุษย์หมดทุกข์ถ้าสิ้นตัณหา)

๔. มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทรงรู้ว่าถ้าจะดับทุกข์ให้สิ้นเชิง มนุษย์ต้องปฏิบัติตนไปตามหัวข้อ ๘ ประการ หรือเรียกกันว่ามรรคมีองค์แปด

มรรคมีองค์แปด หรือข้อปฏิบัติที่ทำให้มนุษย์สิ้นทุกข์หมดตัณหา ๘ ข้อนั้นได้แก่

๑. สัมมาทิฏฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ คือเห็นอริสัจจ์ ๔ เป็นความจริง

๒. สัมมาสังกัปป ดำริชอบ คือดำริจะออกจากกาม ๑ ดำริในอันไม่เบียดเบียน ๑

๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือเว้นจากวจีทุจริต ๔ ได้แก่เว้นพูดปด พูดส่อเสียด พูดหยาบคาย พูดเพ้อเจ้อ

๔. สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ คือเว้นจากกายทุจริต ๓ ได้แก่เว้นฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ผิดลูกเมียเขา

๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ คือเว้นจากการเลี้ยงชีวิตโดยทางที่ผิดทำนองคลองธรรม

๖. สัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียร ๔ สถานได้แก่เพียรไม่ให้อกุศลเกิด เพียรละอกุศลที่เกิดแล้วเพียร ให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน เพียรรักษากุศลที่เกิดแล้วไม่ให้เสื่อม

๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ คือ ระลึกในสติปัฏฐาน ๔

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งใจไว้ชอบ คือ เจริญฌานทั้ง ๔

หัวข้อปฏิบัติ ๘ ประการนี้ ทำให้ตัณหาดับได้โดยสิ้นเชิง เมื่อหมดตัณหา มนุษย์ก็สิ้นทุกข์ ฉะนั้นถ้าท่านต้องการไม่ให้มีทุกข์ ก็จงดับตัณหาเสีย เมื่อตัณหาดับทุกข์ดับด้วย

ตัณหาเหมือนไฟ ทุกข์เหมือนความร้อน ไฟกองใหญ่ร้อนจัด ไฟกองน้อยร้อนเพลาลง ถ้ามนุษย์ยังดับตัณหาสิ้นเชิงไม่ได้ ก็คงจะลดความต้องการโน่นต้องการนี่ ลดความอยากเป็นโน่นเป็นนี่ ลดความทุรนทุรายไม่อยากอย่างนั้นอย่างนี้เสียบ้าง คงเหลือความต้องการที่จำเป็นหรือสิ่งที่เป็นประโยชน์แท้ สลัดประโยชน์เทียมคือความโอ่อวดให้หมด ความทุกข์ก็จะน้อยลงอย่างมาก เงาแห่งความสุขจะเริ่มปรากฏขึ้นมาทันที

พระพุทธเจ้าบรรทมเป็นสุข

ฤดูฝนผ่านไปนานแล้ว ทั้งรอยโคที่เหยียบย่ำไว้เมื่อแผ่นดินยังเปียก ให้แห้งเป็นรอยขรุขระอยู่ทั่วไปแผ่นดินแข็งกระด้าง เหมือนปูไว้ด้วยแผ่นอิฐไม่มีหญ้าไม่มีฟาง ฤดูหนาวอันเยือกเย็นของอินเดีย ตอน

เหนือกำลังคืบคลานปกคลุมอยู่ในภาคนั้น เมื่อค่ำคืนลงมีหิมะตกทั่วไป คหบดีผู้มั่งคั่งหลบหนาวเข้าปราสาท ไม่มีผู้ใดสามารถอยู่กลางแจ้ง เมืองอาฬวีกำลังหนาวจัด สมัยนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เมืองอาฬวีในดงไม้สีเสียดใกล้ทางโคเดิน

ด้วยธุรสำคัญอันใดอันหนึ่ง ราชกุมารองค์หนึ่งพระนามหัตถกะจำต้องเสด็จผ่าลมหนาวอันเยือกเย็นนั้นไปในตอนเช้าตรู่ ราชกุมารเสด็จผ่านมาทางนั้น เห็นพระพุทธเจ้าประทับอยู่เหนือที่ซึ่งปูลาดด้วยใบไม้ ด้วยเครื่องคลุ้มพระองค์น้อยชิ้น จึงแวะเข้าไปเฝ้าและทูลถามว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้า ยังทรงบำเพ็ญเป็นสุขอยู่หรือพระเจ้าข้า"

"เป็นสุขดีอยู่ กุมาร" พระพุทธเจ้าทรงตอบ "เวลาคนที่นอนเป็นสุขในโลกนี้ เราก็เป็นคนหนึ่ง" (ในหมู่คนที่นอนเป็นสุข)

"ราตรีแห่งฤดูหนาวเยือกเย็น ทั้งอยู่ในระหว่างเวลาหิมะตก พื้นแผ่นดินแห้งแข็ง ใบไม้ที่ปูลาดบาง ๆ ผ้ากาสายะเย็นเยือก ลมหนาวพัดโชยอยู่กระนี้ยังจะทรงบรรทมเป็นสุขอีกหรือ" ราชกุมารบ่นเบา ๆ กับตัวเอง

พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนกุมาร ถ้าอย่างนั้นเราจะย้อนถามท่านบ้าง ท่านเห็นอย่างไร จงตอบไปย่างนั้นเถิด คหบดีหรือบุตรแห่งคหบดีในโลกนี้ พึงมีปราสาทที่ฉาบปูนทั้งภายในและภายนอกเรียบร้อย จนลมลอดเข้าไม่ได้ มีหน้าต่างปิดได้สนิท ในปราสาทนั้นมีเตียงปูลาดด้วยผ้าขนแกะหรือผ้าขนสัตว์สีขาว เนื้ออ่อนนุ่มมีผ้าห่มเป็นผ้าขนสัตว์ลายดอกไม้

หน้าเตียงปูลาดด้วยหนังชะมด มีเพดานข้างบน มีหมอนข้างสีแดง มีประทีปน้ำมันหอมเขาจุดตามไว้ มีชาบดี ๔ คน เฝ้าบำรุงบำเรอน่าปลื้มใจเออ กุมารลักษณะอย่างนี้คหบดีหรือบุตรคหบดีนั้น จะนอนเป็นสุขหรือไฉน ท่านเห็นอย่างไร"

ราชกุมารยิ้มแหะ ทูลอย่างไม่ต้องตรึกตรงว่า "แน่นอนพระเจ้าข้าเขาพึงนอนเป็นสุข บรรดาคนที่นอนเป็นสุขในโลก เขาต้องเป็นคนหนึ่งแน่นอน"

พ. "ดูก่อนกุมาร ถ้าความเล่าร้อนทางกายหรือทางใจ อันเกิดจากราคะ โทสะ โมหะบังเกิดแก่คหบดีหรือบุตรของคหบดีนั้นบ้าง ซึ่งเมื่อเขาถูกเผาอยู่ จะพึงนอนเป็นสุขหรือไฉน"

อีกครั้งหนึ่งราชกุมารทูลตอบโดยไม่ต้องตรึกตรอง "เป็นทุกข์พระเจ้าข้า"

พ. "คหบดีหรือบุตรแห่งคหบดีนั้น ถูกความเร่าร้อนอันเกิดแต่ราคะ โทสะ โมหะ เผาอยู่ ย่อมนอนเป็นทุกข์ แต่ ราคะ โทสะ โมหะเหล่านั้น เราละได้ขาดแล้วเพราะฉะนั้นเราจึงนอนเป็นสุข ในทุกกาลทุกสถาน" (จากหัตถกสูตร ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย)

ทุกวันนี้ ท่านยังนอนเป็นสุขอยู่หรือ ถ้ายังนอนเป็นทุกข์อยู่ ก็จงจะเข้าใจเถิดว่า ราคะ โทสะ หรือโมหะกำลังเผาท่านอยู่ ทิ้งมันเสียซิอย่าไปเอาอะไรจริงจังกับโลกธรรมเลย

บทที่ ๘

โลภะ โทสะ โมหะ

นิสสัยมนุษย์ เมื่อได้เคยลิ้มรสโลกธรรมฝ่ายชอบ คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ, สุข เข้าแล้ว ก็ติดใจ ทะยานอยากให้เกิดมากขึ้น เท่าที่ตนทำได้ หาได้ จนเกินความจำเป็น พระท่านเรียกว่าโลภะ เกิดความโลภ, ถ้ามนุษย์เราหามา หรือรับไว้ หรือพอใจในลาภยศ สรรเสริญ สุข ตามมีตามได้ตามความจำเป็นแล้ว ไม่เรียกว่าโลภ เพราะพุทธศาสนาไม่ได้มุ่งหมายว่าคนหมดตัณหาคือนุ่งลมห่มฟ้า อยู่รู กินของตามกองขยะ แต่ว่าเราเดินทางสายกลาง ไม่ทรมานตัว แต่ไม่เพ้อเกินไป

เมื่อมนุษย์เกิดโลภขึ้นแล้ว ก็เกิดเกลียดชังโลกธรรม ฝ่ายไม่ชอบ คือ การไม่มีลาภ การไม่มียศ การนินทา และความทุกข์มากขึ้น เมื่อไม่ลาภ ไม่มียศไม่มีใครเขาสรรเสริญ ก็บ่นด่าว่าผีสาง เทวด สาปแช่งโชคชะตาของตน ยิ่งใครมาตัดลาภ แย่งลาภ ถอดยศ นินทาหรือก่อทุกข์ให้ก็ยิ่งโกรธใหญ่ ด่าว่า ทุบตี ต่อสู้ ทุกอย่างเพื่อจะเอาลาภยศ สรรเสริญสุขคืนมา หรือให้ได้สมหวัง อาการที่มนุษย์โกรธ ๆ ดุ ๆ เช่นนี้ พระท่านเรียกว่าโทสะ ความประทุษร้าย

เมื่อมนุษย์มีความโลภเป็นกำลัง มีความโกรธเคืองพยาบาทเป็นเครื่องแสดงออก ความที่จะคิดว่าอะไรถูกอะไรผิด และตามเหตุผลเรื่อง

ควรจะเป็นอย่างไรแค่ไหนเป็นอันคิดไม่เห็นนึกไม่ออกหมด เอาแต่เรื่องของตัวลักษณะโง่ๆอย่างนี้ พระท่านเรียกโมหะ ความที่ไม่รู้หรือหลงไป

โลภะ ความโลภ โทสะ ความประทุษร้าย โมหะ ความหลง ติดต่อกันเป็นลูกโซ่ แล้วหมุนเวียนเป็นวงกลมเรื่อยไปในห้วงลึกของมนุษย์ คือ โลภ (เมื่อไม่สมหวัง) แล้วโกรธ (ครั้นโกรธก็คิดอะไรไม่ออก) แล้วหลง (ว่าตนถูก) แล้วโลภ ฯ ล ฯ หมุนอยู่อย่างนี้ตลอดชาติ ในที่สุดมนุษย์ตายไปพร้อมกับความหลง หรืออวิชา

โลภะ โทสะ โมหะ ๓ อย่างนี้ เป็นอกุศลมูล คือ เป็นมูลฐานที่ตั้งแห่งความไม่ดีต่าง ๆ คนที่โลภจัด เมื่อหาของมาบำเรอความต้องการของตนไม่ได้โดยทางทุจริตก็ต้องคิดยักย้ายเอาด้วยความทุจริต ล่อล่วงเบียดบัง ลักขโมย ข่มเหงเอาจากคนอื่น สุดแต่จะได้มาซึ่งกามวัตถุ ของที่แก้ความอยาก และเมื่อเกิดมีคนมาแย่งชิงกามวัตถุ หรือขัดขวาง หรือไม่ยอมให้โดยดี มนุษย์ผู้โลภก็เกิดโทสะ ด่าว่า พูดหยาบ พูดส่อเสียด พูดเพ้อเจ้อ ในที่สุดทุบตีฆ่าฟันเขาด้วยความโกรธ แล้วก็ยังหลงเข้าข้างตัวเรื่อยไป ว่าตนเป็นฝ่ายถูก มีโมหะมากลึกเข้าไปทุกที หมดทางที่จะคิดบาปบุญคุณโทษ ดังนี้ ท่านจึงว่า โลภะ โทสะ โมหะ เป็นรากฐานแห่งความผิด ความชั่ว หรืออกุศลมูล มนุษย์จึงควรละความโลภ ความโกรธ ความหลง สามอย่างนี้เสีย อย่าให้หมักหมมอยู่ในสันดานได้ หรืออย่างน้อยก็ต้องพยายามให้ลดน้อยถอยให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

พระนนท์เมื่อเกิดเป็นลา

เรื่องของพระนนท์ อนุชาของพระพุทธเจ้าปรากฏในพุทธประวัติแล้ว แต่มีบางตอนเป็นเรื่องอดีตชาติของท่าน มีดังนี้:-

ในอดีตกาล มีพ่อค้าชาวเมืองพาราณสีคนหนึ่งชื่อกัปปกะ เขามีลาผู้ตัวหนึ่งชื่อไม่ปรากฏ เป็นลาที่มีกำลังมาก สามารถรับบรรทุกภาระได้ประมาณหนึ่งกุมภะ (มาตราชั่งตวงโบราณชนิดหนึ่ง) ในวันหนึ่งเดินทางได้ ๗ โยชน์ (มาตราวัดโบราณชนิดหนึ่งและน่าจะไม่ตรงกับระยะในสมัยเรานี้ ที่ว่า ๔๐๐ เส้นต่อหนึ่งโยชน์)

สมัยหนึ่ง กัปปกะ ไปสู่เมืองตักกสิลาเมืองหลวงของแคว้นคันธาระ ซึ่งขึ้นชื่อลือนามว่ามีอาจารย์ในทางศิลปศาสตร์ต่าง ๆ อยู่ในเมืองนี้เป็นอันมาก กัปปกะพร้อมด้วยลาและสินค้าของเขา เมื่อถึงตักกสิลาแล้ว เขาปล่อยลาให้เที่ยวไปจนกว่าจะจำหน่ายสินค้าหมด

ลาของเขาเที่ยวไปข้างหลังคูเมือง พบนางลาตัวหนึ่งเข้า นางลาถามมันว่า "ท่านมาจากไหน" ลาตอบว่า "แต่เมืองพาราณสี "มาทำอะไร" "ด้วยการพานิชย์" "นำสัมภาระมาเท่าใด" "ประมาณกุมภะหนึ่ง" "เมื่อนำมาได้เท่านั้นเดินทางได้ประมาณกี่โยชน์" "เจ็ดโยชน์" "ในสถานที่ ๆ ท่านผ่านมา มีนางลาบ้างหรือ" "ไม่มีเลย" "เมื่อเช่นนั้นท่านต้องได้รับความทุกข์มาก" เจ้าลาได้ฟังคำนางลานั้นก็นึกรักไม่อยากจากไกล

กัปปกะ เมื่อจำหน่ายสินค้าหมดแล้ว เขาก็ไปเรียกลาให้กลับ

เจ้าพาตอบว่า "ท่านไปเถิด ข้าพเจ้าไม่ไปละ" แม้นายกัปปกะจะพูดอีกหลายครั้ง มันคงยืนคำอยู่ นายกัปปกะขู่มันว่า "ข้าทำปะฏักมีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ถ้าเจ้าไม่ไปข้าจะเอาปฏักแทงเจ้า" เจ้าพายักคิ้วหลายครั้ง มันยังยืนกรานตามนิสัยดื้อของมันว่า "ไม่ไป เชิญแทงเถิด ข้าพเจ้าจะยันเท้าทั้งสี่ไว้" นายกัปปกะคิดว่า อะไรหนอเป็นเหตุให้เจ้าพาตัวนี้ดื้อด้านไม่ยอมกลับเขามองไปมองมารอบ ๆ ก็เห็นนางพาตัวหนึ่งเดินกินหญ้าอยู่ในที่ไม่ห่างนัก กัปปกะนึกว่า นี่เอง ๆ ที่ทำให้เจ้าพาดื้อไม่ยอมกลับ หนามยอกต้องเอาหนามบ่ง เขาจึงพูดกับเจ้าพาว่า "กลับบ้านเถิดเว้ย ข้าจะหานางพางาม ๆ ให้เป็นเมียเจ้าสักตัวหนึ่ง เลือกเอาอย่างงามๆ นะเว้ย เอาอย่างปากแดงกีบแดงเป็นทาลิปสติ๊กไปเลย"

เจ้าพารู้สึกชื่นบานที่ได้ยินประโยคนั้น มันกล่าวว่า "จริงหรือนาย ถ้าจริงฉันจะไปเดี๋ยวนี้" กัปปกะรับคำ แล้วคนกับพาก็เดินทางกลับพาราณสี

อยู่มาสองวัน เจ้าพาเตือนว่า "ท่านจักนำภรรยามาให้แก่ฉันอย่างไรเล่า ลืมเสียแล้วหรือ" กัปปกะว่า "เราไม่ลืมดอก แต่เราจะให้อาหารเฉพาะเจ้าตัวเดียวอาหารนั้นจะพอแก่เจ้าและภรรยาของเจ้า หรือไม่ก็ตามที" แต่เจ้าพาชอบหญ้ามากกว่าเมีย มันจึงตอบว่า "นายฉันไม่ต้องการแล้ว"

นางพาคือนางชนบทกัลยาณี พาคือพระนนท์พาณิชย์ กัปปกะคือพระศาสดา (จบ)

บทที่ ๙

กุศลกรรม

ความแตกต่างของมนุษย์ ในรูปร่างหน้าตา, อายุ, ความสามารถ, สติปัญญา, ลาภ, ยศ, สรรเสริญ, สุข เกิดแต่กรรม กรรมชาติก่อนปรุงแต่งลักษณะ ความเป็นอยู่ของมนุษย์ในปัจจุบันนี้ กรรมชาตินี้จะปรุงแต่งรูปลักษณะความเป็นอยู่ของมนุษย์ในชาตินี้หรืออนาคต

สิ่งใดที่เราทำแล้วจะเอากลับคืนไม่ได้ ฉะนั้นเรื่องของชาติก่อนอย่าไปคิดถึง เราจะทำกรรมอะไรไว้บ้าง ชั่วหรือดี ก็ตามแต่เรื่อง แต่สำหรับชาตินี้เราจะต้องทำกรรมดี คือ "กุศลกรรม" เพื่อให้มันปรุงแต่งชาติหน้าของเรา ให้มีรูปร่างงดงาม, อายุยืน, ความสามารถเด่น, ปัญญาแหลม, ลาภมาก, ยศดี, ชื่อดัง เต็มไปด้วยความสุข เราจงเริ่มทำกุศลกรรมเสียแต่บัดนี้ทีเดียว แต่กุศลกรรมคืออะไร

กุศลกรรม (กรรมดี) มี ๑๐ ตรงกันข้ามกับ อกุศลกรรม (กรรมชั่ว) ซึ่งมี ๑๐ อย่างเหมือนกัน

กุศลกรรม (กรรมดี) ๑๐ ซึ่งเราต้องปฏิบัติแน่นอนได้แก่ :–

๑. เว้นจากฆ่าสัตว์ ทำร้ายสัตว์

๒. เว้นจากลักทรัพย์ ฉ้อโกงทรัพย์

๓. เว้นจากประพฤติผิดในกาม

๔. เว้นจากการพูดเท็จ

๕. เว้นจากการพูดส่อเสียด

๖. เว้นจากคำพูดการหยาบ

๗. เว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ

๘. ไม่โลภอยากได้ของเขา

๙. ไม่พยาบาทปองร้ายเขา

๑๐. เห็นชอบตามคลองธรรม

อกุศลกรรม (กรรมชั่ว) ๑๐ ซึ่งเราต้องงดเว้นแน่นอน

๑. ฆ่าสัตว์ ทำร้ายสัตว์

๒. ลักทรัพย์ฉ้อโกงทรัพย์

๓. ผิดในกาม

๔. พูดเท็จ

๕. พูดส่อเสียด

๖. พูดคำหยาบ

๗. พูดเพ้อเจ้อ

๘. โลภอยากได้ของเขา

๙. พยาบาทปองร้ายเขา

๑๐. เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

บทที่ ๑๐
นิโรธ

เมื่อมนุษย์ได้ทำกรรมดี คือ กุศลกรรมแล้วมนุษย์ก็จะไม่ทำกรรมชั่ว คือ อกุศลกรรมเมื่อมนุษย์ไม่ทำกรรมชั่วทำแต่กรรมดีแล้ว โลภะ โทสะ โมหะ ก็น้อยลงไปทุกที ในที่สุดหมดไปเอง เมื่อโลภะ โทสะ โมหะหมด ปัญหาก็จะหมดไป เมื่อใดสิ้นตัณหา เมื่อนั้นทุกข์ดับ มนุษย์ถึงซึ่งความดับทุกข์หรือนิโรธ

แต่เรื่องไม่ง่ายเหมือนดังที่พูดนี้ เพราะโลภะ โทสะ และโมหะฝังลึกอยู่ในดวงจิตมนุษย์ อย่าเลยอย่าพูดอย่างอาจารย์โบราณว่า ถ้าจะแก้โลภะให้แก้ด้วยจาคะ จะไม่ให้เขาโลภ ก็ให้เขาบริจาคทาน จะแก้โทสะให้แก้ด้วยเมตตา คือจะให้เขาหายโกรธ ต้องให้เขามีเมตตา จะแก้โมหะต้องแก้ด้วยปัญญา คือจะทำให้เขาหายโง่ต้องให้เขามีปัญญา พูดจริงพูดง่าย แต่ทำอยาก เพราะมนุษย์โลภคนไหนจะให้ทาน มนุษย์โกรธที่ไหนจะเกิดเมตตา มนุษย์โง่ที่ไหนจะเกิดปัญญา

จึงต้องดับปัญหาด้วย ศีล, สมาธิ, ปัญญา บันไดแก้วสามตอน แต่ละตอนมีขั้นบันไดหลายขั้น ต่อกันขึ้นไป มนุษย์ต้องก้าวจากขั้นต่ำค่อย ๆ ขึ้นไปหาขั้นสูง จึงจะสำเร็จผล กลายจากบุคคลธรรมดาเป็นอริย

บุคคล คือคนประเสริฐ เพราะเขาเข้าถึงนิโรธความดับทุกข์ได้สิ้นเชิง (อย่ามัวหลงอยู่ว่า เวลานี้เราเป็นอริยชนแล้ว)

ปุญฺญปาปผลํ โย เจ
น สทฺทหติ สจฺจโต
โส เจ สกานนํ ขิปฺปํ
อาทาสตลมาน เย

หากผู้ใดไม่เชื่อผลแห่งบุญ และบาปโดยจริงไซร้ผู้นั้นแลพึงเอาแว่นมาส่องหน้าโดยเร็ว

ผู้จัดทำ

ศาสตราจารย์พระวรภักดิ์พิบูลย์ อาจารย์ที่เคารพรักอย่างสูงสุดของพวกเราได้จากไปภายหลังที่ท่านได้อุทิศชีวิตในบั้นปลายของท่าน เพื่อให้การอบรมศึกษาแก่บรรดานิสิตคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ท่านเป็นอาจารย์ที่เป็นตัวอย่างทั้งในด้านความขยันขันแข็ง ความเอาใจใส่ในการงาน ความรับผิดชอบ อาทิ เช่นได้พิมพ์ตำราถึง ๑๖ เล่ม และได้เขียนตำรับตำราจนถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ในบั้นปลายจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยได้ขอพระราชทานปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ให้แก่ท่าน ผลงานของท่านเป็นอนุสาวรีย์อันดีที่นิสิตรัฐศาสตร์พึงระลึกและเอาเป็นแบบอย่าง

หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ เกิดขึ้นจากแรงกตัญญูของนิสิตเก่าทั้งหลาย อันมีคณบดีคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยและคุณทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา เป็นประธาน และได้รับความสนับสนุนจากบรรดานิสิตเก่าทุกท่าน หากจะมีข้อบกพร่องใด ๆ ในหนังสือเล่มนี้ ฝ่ายจัดทำซึ่งได้รับมอบหมายจากบรรดานิสิตเก่า ใคร่ขออภัยไว้ ณ ที่นี้ด้วย

จรูญ สุภาพ
ประหยัด หงษ์ทองคำ
สมิทธ์ สัชฌุกร
พนม ทินกร ณ อยุธยา
สุรีย์ ชมธวัช

๒๔ เมษายน ๒๕๑๕

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
จุฬาฯ ซอย ๒ ถนนพญาไท กรุงเทพ ฯ ๕ โทร. ๕๗๖๒๒
นายมาตรหมาย พิมลมาศ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา
พ.ศ. ๒๕๑๕